Nutan Shikshan Prasark Mandal, Desaiganj's

ADARSH ARTS AND COMMERCE COLLEGE, DESAIGANJ (WADSA)

Dist- Gadchiroli (Maharshtra) 441207

Affiliated to Gondwana university, Gadchiroli

Re-accredited by NAAC 'B' with 2.15 CGPA

SELF STUDY REPORT

2017-18 to 2021-22

CRITERION – III

RESEARCH, INNOVATIONS & EXTENSION

METRIC NO. :- **3.3.2**

METRIC NAME :- **3.3.2.1 Total Number of books and chapters in edited volumes/books published and paper in national/ international conference proceedings year wise during last five years**

SAI JYOTI

विपणन व्यवस्थापन

(Marketing Management)

- प्रा. डॉ. पवन र. नाईक
- प्रा. डॉ. जे. पी. देशमुख
- प्रा. मनोहर र. चौधरी

SAI JYOTI PUBLICATION

The way of Light

Nagpur Pune Delhi

978-93-91201-19-7

₹ 350/-

Om Sai Publishers & Distributors
Mob. No. :9923693506, 9325656602
E-mail : ospdnagpur@gmail.com

SAI JYOTI PUBLICATION
Phone : 9764673503, 99235935
email : sjp10ng@gmail.com
Website: www.saijyoti.in

Available Also on Flipkart amazon SHOPCLUES

विपणन व्यवस्थापन

[Marketing Management]

जाहिरातीचे व्यवस्थापन – विक्री व वितरण व्यवस्थापन
(Advertising Management) (Sales and Distribution Management)

- लेखक -

प्रा. डॉ. पवन र. नाईक
M.Com., M.A. (Marathi, Soci.) Add. B.A. (H.Lt., M.Lt.)
B.Ed., M.Phil. (Comm.), Ph.D. (Comm.)
(विभाग प्रमुख), वाणिज्य विभाग
केवळरामजी हरडे महाविद्यालय, चामोर्शी,
जिल्हा गडचिरोली.

डॉ. जे.पी. देशमुख
M.Com. Ph.D., M.A.(Economics)
प्रोफेसर
आदर्श कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, देसाईगंज,
विद्या परिषद सदस्य
गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली.

प्रा. मनोहर रामचंद्र चौधरी
M.Com., M.Phil., M.A.(Economics)
सहाय्यक प्राध्यापक (कॉमर्स)
आनंद निकेतन महाविद्यालय,
आनंदवन,वरोरा, जिल्हा चंद्रपूर.

SJP

साई ज्योती पब्लिकेशन

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

- विपणन व्यवस्थापन (Marketing Management)
- © डॉ. पवन र. नाईक,
  डॉ. जे.पी. देशमुख, प्रा. एम. आर. चौधरी
- प्रथमावृत्ती – २०२२

(No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system or translated in any form or by any means-electronic, mechanical, photocopying and /or otherwise without the prior written permission of the publishers)

- ISBN : 978-93-91201-19-7

- **प्रकाशक व मुद्रक :**
  श्रीमती ज्योती नरेश खापेकर
  साई ज्योती पब्लिकेशन
  तिन–नल चौक, कसारपुरा,
  इतवारी, नागपूर–४४० ००२.
  मो. नं. (+९१) ९७६४६७३५०३
  ई–मेल :sjp10ng@gmail.com,
  Website : www.saijyoti.in

- **मुद्रण आणि वितरण :**
  श्री. गणेश नारायणराव राऊत
  ओम साई पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स
  29, इंदिरानगर, टी.बी. वॉर्डच्या मागे,
  नागपूर–४४० ००३,
  मो. नं. ९९२३६९३५०६

- **विक्री कार्यालय**
  बुक्स ॲण्ड बुक्स
  ६५, शॉप नं. २, राधिका पॅलेस,
  हनुमान नगर रोड, मेडिकल चौक, नागपूर.

: शाखा :

पुणे– २०३, परिस स्पर्श हाईट,
अंबामाता मंदीर रोड,
अंबाई दरा, धायरी
पुणे–४११०४१,
मो. नं. : ९४२०३१८८८४

न्यु दिल्ली– २१३, वर्धन हाऊस,
७/२८, अंसारी रोड,
दरियागंज,
न्यु दिल्ली -११०००२,
मो. नं. : ८८८८८२८०२६,
९३२५६५६६०२

- **अक्षर रचना :**
  लक्ष्मी ग्राफिक्स, मनिष नगर, नागपूर–५, मो. नं. ७३८५०४२२४८

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

भारतीय स्त्री काल, आज आणि उद्या

संपादक

प्रा. डॉ. तुकाराम फिसफिसे

प्रा. डॉ. विश्वनाथ सूर्यवंशी

डॉ. तुकाराम रामराव फिसफिसे हे म.शि.प्र मंडळ, औरंगाबाद संचलित, श्री शिवाजी महाविद्यालय,परभणी येथे समाजशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत. ते मागील १३ वर्षांपासून पदवी व ११ वर्षांपासून पदव्युत्तर स्तरावर अध्यापन करत आहेत. त्यांनी आतापर्यंत अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्यस्तरीय चर्चासत्र, परिषदा व कार्यशाळेत सहभाग घेऊन आपल्या अभ्यासपूर्ण शोधनिबंधाचे वाचन केले आहे तसेच समकालीन भारतीय समाज-समस्या आणि उपाय या विषयावर राष्ट्रीय परिषदेचे यशस्वी आयोजन केलेले आहे. आतापर्यंत त्यांचे विविध विषयांवरील ३० शोधनिबंध प्रकाशित झालेले आहेत. आतापर्यंत भारतीय सामाजिक समस्या, समकालीन भारतीय समाज -समस्या आणि उपाय, Recent Trends in Interdisciplinary Research या ISBN क्रमांक असलेल्या तीन ग्रंथाचे संपादन केले आहे. मागील ११ वर्षांपासून ते राष्ट्रीय सेवा योजना कार्यक्रमाधिकारी म्हणून कार्यरत असून त्यांना विद्यापीठाचा उत्कृष्ठ कार्यक्रमाधिकारी पुरस्कार मिळाला आहे.

डॉ.विश्वनाथ माधवराव सूर्यवंशी हे म. शि.प्र.मंडळाच्या, श्री शिवाजी महाविद्यालय परभणी येथे समाजशास्त्र विषयाचे अध्यापनाचे कार्य करत आहेत. त्यांनी १४ वर्ष पदवी व ११ वर्ष पदव्युत्तर स्तरावर अध्यापन केले आहे. त्यांनी अनेक आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्य स्तरीय चर्चासत्र,परिषदा व कार्यशाळेत सहभागी होऊन आपल्या अभ्यासपूर्ण संशोधनाचे वाचन केले आहे. आजपर्यंत त्यांचे विविध विषयांवरील ३६ शोधनिबंध प्रकाशित आहेत. *भारतातील सामाजिक चळवळी* व *यशवंतराव चव्हाण* हे दोन ग्रंथ प्रकाशित आहेत. त्यांना विद्याभूषण पुरस्कार -२०१० व राष्ट्रीय एकात्मता पुरस्कार २०२२ असे दोन पुरस्कार मिळाले आहेत.

SNEHAL PUBLICATIONS
Publishers and Printers

ISBN 978-93-91998-09-7
9 789391 998097
₹ 395/-

भारतीय स्त्री

काल, आज आणि उद्या

:: संपादक ::

डॉ. तुकाराम फिसफिसे

डॉ. विश्वनाथ सूर्यवंशी

SNEHAL PUBLICATIONS
Parbhani-431401

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

ISBN: 978-93-91998-09-7

Title: Bharateey Stree : Kaal, Aaj Ani Udya

Editors: Dr. T. R. Fisfise and Dr. V. M. Suryawanshi

© Editors

First Edition : 8 March 2022

Published by
Seema Zade
for Snehal Publication,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani - 431401.
Mob. + 91 8329000732
Email: snehalprinters92@gmail.com

Printed at
Snehal Printers and Book Binders,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani – 431401
Mob. + 91 9730721393

Price: Rs 395/-

All rights reserved. No material may otherwise be copied, modified, published, or distributed without the copyright owner's prior written permission.

Academic facts, views, and opinions published in the book express the author's views solely. The author is responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher cannot be held accountable for any lacks or possible violations of third parties rights.

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

अनुक्रमणिका

१. आत्मविश्वास निर्माण करणारी बुद्धकालीन स्त्री : पटाचारा थेरीचे योगदान
डॉ. बालाजी मारूती गव्हाळे ८

२. 'स्त्री विनयभंग' समस्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन
डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे १६

३. महिला सबलिकरणाची संद्यस्थिती
पत्रकार सुवर्णा थोरात-तांबारे २३

४. स्त्री सुधारणा व कर्मवीर व्यंकटराव रणधीर
आबासाहेब माणिकराव देशमुख ३१

५. कौटुंबिक हिंसाचार
प्रियंका राजेंद्र आठे ३६

६. तमांशा क्षेत्रातील 'स्त्री' कलावंतांच्या जीवनावर
प्रकाश टाकणारी कादंबरी : वैजयंता
डॉ. बडुरे राजू सायन्ना ४२

७. प्राचीन काळातील भारतीय स्त्रियांचा दर्जा
डॉ. बावलगावे सी. एम. ५०

८. आधुनिक स्त्रीसमस्या वरील उपाययोजनांचे अध्ययन
डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर) ५४

९. कोविड १९ चा महिला वरील परिणाम
शिवराणी भीमराव भुस्से ६३

१०. भारतीय समाजातील हुंडा समस्येच्या कारणांचा अभ्यास
विक्रम लक्ष्मनराव भुतेकर ६६

११. महिला बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण
डॉ. विठ्ठल गोपा चव्हाण ७५

१२. भारतीय संविधान आणि स्त्रीयांचे मुलभूत अधिकार : एक दृष्टीक्षेप
आनेराव एम.एम. ८२

१३. घटस्फोट भारतीय समाजातील एक सामाजीक समस्या
डॉ. सुर्यवंशी व्हि. एम. ८७

१४. महिला सक्षमिकरणात बचत गटाची भुमिका
डॉ.हनुमान मुसळे ९२

१५. भारतीय समाजातील स्त्रिभ्रूनहत्या एक अभ्यास
डॉ. एम. एफ. राउतराहे ९७

१६. भारतीय महिला आणि कौटुंबिक हिंसाचार
डॉ. सुरेवाड संजय गंगाराम १०३

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

११.

महिला बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. विठ्ठल गोपा चव्हाण
समाजशास्त्र विभाग प्रमूख
आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
देसाईगंज (वडसा) जि. गडचिरोली

प्रस्तावनाः

महिला बचत गट ही केवळ योजना नसून महिला सबलीकरण, महिला सक्षमीकरण आणि महिला सशक्तीकरणाची एक सुप्त क्रांतीकारी चळवळ बनलेली आहे. बचत गटामुळे महिलांमध्ये संघटनशक्ती, स्वविकास, व सामाजिक विकासाची जाणीव निर्माण झालेली आहे. ग्रामीण व शहरी समाजातील महिलांना समाजात मान, सन्मान, प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी, आधुनिक समाजातील महिलांचा सर्वांगीण विकास साध्य करण्यासाठी व महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविण्यासाठी समाजात महिला बचत गटाच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया सुरू करण्यात आलेली आहे. महिला बचत गटाच्या संकल्पनेतून महिला सक्षमीकरण ही चळवळ संपूर्ण जगात मोठया प्रमाणात फोफावत आहे.त्यामुळे समाजात महिलांच्या दर्जा व भूमिकांमध्ये बदल होऊन महिलांचे समाजातील स्थान उंचावण्यास मदत होत आहे.

२१ वे शतक महिलांच्या सवारंगीण विकास व उन्नतीसाठी महत्वपूर्ण ठरलेला आहे. महिलांच्या सन्मानासाठी संपूर्ण जगात ८ मार्च हा दिवस जागतिक महिला दिन म्हणून सपूर्ण देशात साजरा केला जातो. याचा मुख्य उद्देश म्हणजे महिलांप्रती असणारा प्रेम, जिव्हाळा, आपूलकी, साहनुभूती, असून सर्वच क्षेत्रात महिलांच्या उल्लेखनीय कार्याला प्रोत्साहन देणे होय. कारण स्त्री ही समाजाची जननी व आधारस्तंभ असून तिचे संरक्षण करणे ही समाजाची प्रमूख जबाबदारी आहे. सुदृढ व निरोगी समाजाची निर्मीती करण्यासाठी महिलांचे योगदान अतिशय महत्वाचे असते.

भारतात १९५१ पासून नियोजनबध्द सामाजिक, आर्थिक विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न सुरू होऊन पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून दारिद्रयनिर्मुलन योजना राबवून रोजगार निर्मीतीवर भर देण्यात आलेला आहे. त्यानंतर देशात आधुनिकीकरणाची प्रक्रियेला सुरूवात झाल्यामुळे आज

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

त्यांच्यात आत्मविश्वास व स्वाभिमानाची बिजे ही रोहलेली आहे. मूलतत्वाशी अहिंसेच्या मार्गाने दोन हात करून शांततेचे नवे दालन त्यांनी उघडलेले आहेत.

बचत गटाची संकल्पना :

स्वयंसाहाय्यता बचत गटाची व्याख्या करणे कठीण आहे. असे असले तरी बचत गटाच्या प्रकारानुसार व उदिष्ट्यानुसार स्वयंसाहाय्यता बचत गटाला महिला बचत गट, समूह बचत गट, शेजार बचत गट, काटकसर बचत गट, बिगर दारिद्रय रेषेखालील बचत गट अशा वेगवेगळया संकल्पनेतून स्वयंसाहाय्यता बचत गट साकारण्यात येते.

''ज्यात प्रामुख्याने एकसमान विचारसरणी व परस्पर जवळीकता असणाऱ्या महिला एकत्र येतात व बचतीच्या माध्यमातून आपल्या छोटयामोठया आर्थिक गरजा भागवून आपला सर्वांगीण विकास साधतात त्यालाच बचत गट असे म्हणतात.''

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना :

''महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीने स्वतःच्या क्षमतेचा विकास करणे, व स्वतःवर परिणाम करणाऱ्या घरगुती व सामाजिक निर्णयाच्या प्रकियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे होय.''

महिलांसाठी बचत गटाच्या माध्यमातून सक्षमीकरणाचा मार्ग मोकळा करून दिला. लोक स्वतः गरिबी निर्माण करीत नाही. तर त्याठिकाणची समाजव्यवस्था गरिबी निर्माण करते. म्हणजेच गोरगरिब जनतेवर गरिबी लादली जाते. म्हणून गरिबी अथवा दारिद्रय संग्रहाल्यात ठेवण्याची वस्तु व्हावी. अशी सामाजिक व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. असे परखड मत त्यांनी मांडले. बांगला देशासारख्या मुस्लीम देशात अशिक्षित व मुख्य प्रवाहापासून दुर ढकललेल्या महिलांना एकत्रीत करून लघुकर्जाचे अनौपचारिकतेचे वाटप करून त्यांनी तेथील महिलांचे आर्थिक उत्थान केलेला आहे.

अलिकडे ग्रामीण व शहरी समाजात बचत गट मोठया प्रमाणात दिसून येतात. त्यामुळे ग्रामीण महिला सामाजिक, आर्थिक व राजकिय क्षेत्रात सहभागी होत आहे. तिच्या जीवनमानात बदल होत आहे. म्हणून 'बचत गट म्हणजे ठराविक काळाने बचत जमा करण्याच्या निर्मित्याने एकत्र येणारा गट मानला जातो. अलिकडे ग्रामीण व शहरी भागातील काही महिलांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी सदन व दारिद्रय रेषेखाली कुटुंबाचे

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

उत्पन्न वाढवून त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी महिलांच्या सहभागातून कुटुंब व समाजाचा विकास घडवून आणणे ही काळाची गरज आहे.

महाराष्ट्र राज्याप्रमाणे इतर राज्यात सुध्दा आज मोठया संख्येत महिला बचत गट स्थापन झालेले आहे. बचत गट हा स्वयंसाहाय्यता समूह या नावाने ओळखला जातो. ग्रामीण समाजातील महिलांच्या एकजुटीतून निर्माण झालेल्या गटाला बचत गट असे म्हणतात. महिलांच्या सामुहिक शक्तीतून स्वतःमधील अंगभूत गुणांचा प्रगटीकरण करणे, साक्षात्कारातून स्वयंपूर्णतेचा शोध घेऊन स्वतःच्या बळावर हिम्मतीने व ध्येर्याने आपल्या स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी मिळविलेली शक्ती व महिला शक्तीचे सामर्थ्य महिला बचत गटातून दिसून येतात.

महिलांच्या हातामध्ये जोपर्यंत आर्थिक बाबीचे नियंत्रण येणार नाही. तोपर्यंत महिलांना विविध उपक्रमात बळ प्राप्त होणार नाही. असे बळ प्राप्त करण्यासाठी अनेक महिला एकत्र येऊन महिला बचत गट स्थापन करून सभासदाद्वारे लघुउद्योग व गृहउद्योग स्थापन करण्यासाठी सामुहिक शक्तीची आवश्यकता असते. त्यासाठी ग्रामीण व शहरी भागातील महिलांना बँकाच्या मदतीने कर्ज देवून गृहउद्योग साकरण्यासाठी महिलांना स्वावलंबी बनविणे काळाची गरज आहे.

आज बचत गटाच्या माध्यमातून महिला संघटित होऊन वेगवेगळया उद्योगात गुंतलेल्या आहेत. स्वतःच्या बळावर बचत गटाची निर्मिती करून गरजू लोकांना किंवा स्त्रियांना आत्मनिर्भर बनण्यासाठी कार्यरत आहे. त्यामुळे अलिकडे कमकुवत स्त्रियांसाठी व स्त्री सक्षमीकरणासाठी बचत गट प्रभावी माध्यम बनलेला आहे. आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या मलिांसाठी बचत गट प्रगती व कुटुंबाच्या सर्वांगीण विकासासाठी कारणीभूत ठरत आहे.

महिला बचत गट व महिला सक्षमीकरण :

महिला बचत गट व महिला सक्षमीकरण यांचा फार जवळचा संबंध आहे. बचत गटामुळे महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होतात. आपल्या अडचणीच्या वेळी एकदुसऱ्यांना सहकार्य करतात. आपली आर्थिक परिस्थितीमध्ये बदल करण्यासाठी स्वतः बीज भांडवल तयार करतात. केंद्र सरकारने १९९९ साली दारिद्रय निर्मुलन व महिला सबलीकरणासाठी स्वर्ण जयंती ग्रामस्वयंरोजगारांतर्गत दारिद्रयनिर्मुलनासाठी ग्रामीण भागात स्वयंसाहाय्यता बचत गटाची अनुदान तत्वावर चांगली सुरूवात झाली. मार्च २००६ पर्यंत महाराष्ट्रात १३१४७० स्वयंसाहाय्यता बचत गट असून महाराष्ट्रात ४३७० बँक शाखा आहेत. राज्यात बचत गटाच्या चळवळीत

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

चंद्रपूर जिल्हा प्रथम क्रमांकावर आहे. आज महाराष्ट्र राज्यात ३५ जिल्हयात महिला बचत गट असून या बचत गटाच्या माध्यमातून गरजू व्यक्तीना कर्ज पुरवठा करून त्यांची आर्थिक अडचण किंवा समस्या दुर करून तिला स्वावलंबी बनण्यिासाठी महिला बचत गट निरंतर कार्य करीत असते.

अध्ययन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी निदानात्मक संशोधन आराखडा वापरण्यात आलेला आहे. दुय्यम तथ्य सामग्रीसाठी दैनिक वर्तमान पत्रे, अनेक ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, संकेतस्थळाचा व शोधनिबंधाचा आधार घेण्यात आलेला आहे. व या तथ्याचे आशय विश्लेषण तंत्राद्वारे करण्यात आलेला आहे.

अध्ययनाचे उद्‌देश :

१. महिला बचत गट स्थापन करून ग्रामीण विकासात महिलांना सहभागी करून घेणे.
२. स्वयंसाहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरणाचा अभ्यास करणे.
३. स्वयंसाहाय्यता बचत गटातील सदस्यांची वैयक्तिक व कौटंबिक माहिती समजून घेणे.
४. महिलांच्या विकासात महिला बचत गटाचे योगदानाचे अभ्यास करणे.
५. बचत गटातील महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमीचे अध्ययन करणे.
६. स्वयंसाहाय्यता बचत गटाच्या सदस्यांमध्ये होणाऱ्या परिवर्तनाचे अध्ययन करणे.

अध्ययनाचे गृहितके :

१. बचत गटामुळे महिलांना नियमित बचत करण्याची सवय लागते.
२. स्वयंसाहाय्यता बचत गटाची महिला असल्यामुळे तिच्या कुटुंबाचा व तिच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोण बदलते.
३. स्वयंसाहाय्यता बचत गटामुळे महिलांची आर्थिक, सामाजिक व राजकिय दृष्ट्या विकास होत आहे.
४. बचत गटाच्या महिलांच्या दर्जा व भूमिकामध्ये बदल होत आहे.
५. महिला उद्योजक निर्माण करण्यासाठी स्वयंसाहाय्यता बचत गटाची भूमिका महत्वाची असते.

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

विश्लेषणात्मक निर्वचन :

महाराष्ट्र राज्य हे भारतामध्ये पुरोगामी विचारांचे राज्य म्हणून ओळखला जातो. महाराष्ट्रमध्ये १९७० च्या दशकापासून स्वयंसाहाय्यता बचत गटाची चळवळ सुरू झाली. १९९३ मध्ये ग्रामीण पतपुरवठा योजनांतर्गत हेतुपुरस्पर चालना देण्यात आली. स्वयंसाहाय्यता बचत गटातून महिलांना स्वावलंबी करण्याच्या उद्देशाने राज्य सरकारने १९९४ मध्ये महिला सक्षमीकरण धोरण जाहीर केले. म्हणूनच महिला धोरणाचे मार्गदर्शन सर्व भारतभर केलेला महाराष्ट्र हा पहिला राज्य आहे. आज ग्रामीण समाजात महिला सक्षमीकरणाचा धोरण स्वीकारल्यामुळे बचत गटाला महत्व प्राप्त झालेला आहे. यासाठी राज्य सरकारच्या जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, पंचायत समिती या सरकारी यंत्राबरोबर सामाजिक संस्थेनी महत्वपुर्ण भुमिका बजावलेली आहे. 'महिला एकत्रित आर्थिक शक्तीचा अविष्कार म्हणजे महिला बचत गट होय.' महिला बचत गटाच्या माध्यमातून एकत्रित आलेल्या महिलांना गांडुळ खत, शेती व शेतीपुरक उद्योग, कुटीर उद्योग सामुहिक शेती, कुक्कुटपालन, शेळी पालन, नर्सरी अशा अनेक प्रकारच्या व्यवसायासाठी कर्ज पुरवठा करून त्याना स्वयंपूर्ण बनविण्यात आले आहे. आज राज्यात जवळपास महिला आर्थिक विकास महामंडळाने ३१ मार्च २०२० अखेरीस ३२०० बचत गटाची निर्मीती केलेली आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी :

महिलांना आत्मसन्मान मिळविण्यासाठी आर्थिक स्वावलंबनाच्या वाटेवर जावावे लागते. हे भान तळागाळातील महिलांना दिले तर ग्रामीण भागातील अल्पशिक्षित महिलांना बचत गटाची ओळख होऊ शकते. या चळवळीमुळे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण्या बरोबर महिलांना सामाजिक व राजकिय भान प्राप्त झाले. आज महिलांच्या समस्या बचत गटाद्वारे सहकार्यातून सोडविल्या जातात. ग्रामीण महिलांनी शेती आधारित लहान संस्था स्थापन कराव्या. हंगामी वस्तुचे उत्पादन करावे. महिलांनी बचत गटाच्या माध्य्मातून आले पेस्ट तयार करणे, आवळा पावडर तयार करणे, आवळा सुपारी तयार करणे, बटाटा वेफर्स तयार करणे, चिवडा, चकल्या चिक्की, धना पावडर, शेंगदाणे लाडू, हळदी पावडर, जिरा पावडर, खोबरा खिस, लोणचे, पापड, मिरची पावडर तयार करणे. शेवई तयार करणे. या सारखे गृहउद्योगाच्या माध्यमातून खादयवस्तूची विक्री करून व्यवसायातून आर्थिक विकास साधता येते.

Adarsh Arts & Commerce College (Desaiganj)
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist - Gadchiroli

महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करतांना वस्तुच्या निर्मीतीपासुन तर विक्रीपर्यंतची सर्व कामे आणि बँकाचे सर्व व्यवहार महिलांनी हाताळावे जेणेकरून त्यांना कोणत्याही अडचणी आल्या तरी स्वतःच त्यांच्या अडीअडचणी सोडवणूक करतील.

अशाप्रकारे स्वयंसाहाय्यता बचत गटातून आर्थिक व व्यक्तीगत विकासातून महिला सक्षम होतील. महीला सक्षमीकरणातून गावाचा, शहराचा, जिल्हयाचा, राज्याचा व राष्ट्राच्या विकासात हातभार लागेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. डॉ. मुलाणी एम. यु., अल्प बचत नियोजन (बचत गट), डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
२. डॉ. शुभांगी गोरे गव्हाणे, महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वाद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
३. भांडारकर पी. एल., सामाजिक संशोधन पध्दती, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मीती मंडळ, नागपूर.
४. डॉ. आगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन पध्दती शास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर
५. कमलेशकुमार गुप्ता, महिला सक्षमीकरण, बुक डेपो, जयपूर.
६. पवार एस. बी., महिलांसाठी स्वयंरोजगाराचया १०१ वाटा, प्रकाशक उज्वला पवार, पुणे
७. डॉ. स्वामी कर्वे, स्त्री शिक्षणाच्या पाऊल खुणा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

❑❑❑

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

Dr. M.M.BETKAR
Principal, Shri Kumarswami College, Ausa
Tq. Ausa Dist. Latur (M.H.)

Editors

Dr. D.S.PATWARI
Assistant Professor,
Department of Political Science,
Shri Kumarswami College, Ausa

Dr. S.K.BALOURE
Assistant Professor,
Department of Sociology,
Shri Kumarswami College, Ausa

Editorial Board

Dr. S.B. Ashture

Dr. K.B. Dhone

[illegible]

[illegible]

Dr. S.S. Kale

Asst. Prof. J.H.Bhosle

[illegible]

[illegible]

KBC-Nano Publication Pvt. Ltd.
Publisher, Distributor & Order Supplier
A-3/2, Christian Colony, Patel Chest, Delhi 110007
Email : kbcnanopublication@gmail.com
Website: www.kumarbookcentre.com

Price: Rs. 400/-
ISBN : [illegible]

आजादी का अमृत महोत्सव नारी सशक्तीकरण

Dr. D.S. Patwari, Dr. S.K. Baloure

आज़ादी का अमृत महोत्सव

आजादी का अमृत महोत्सव
नारी सशक्तीकरण

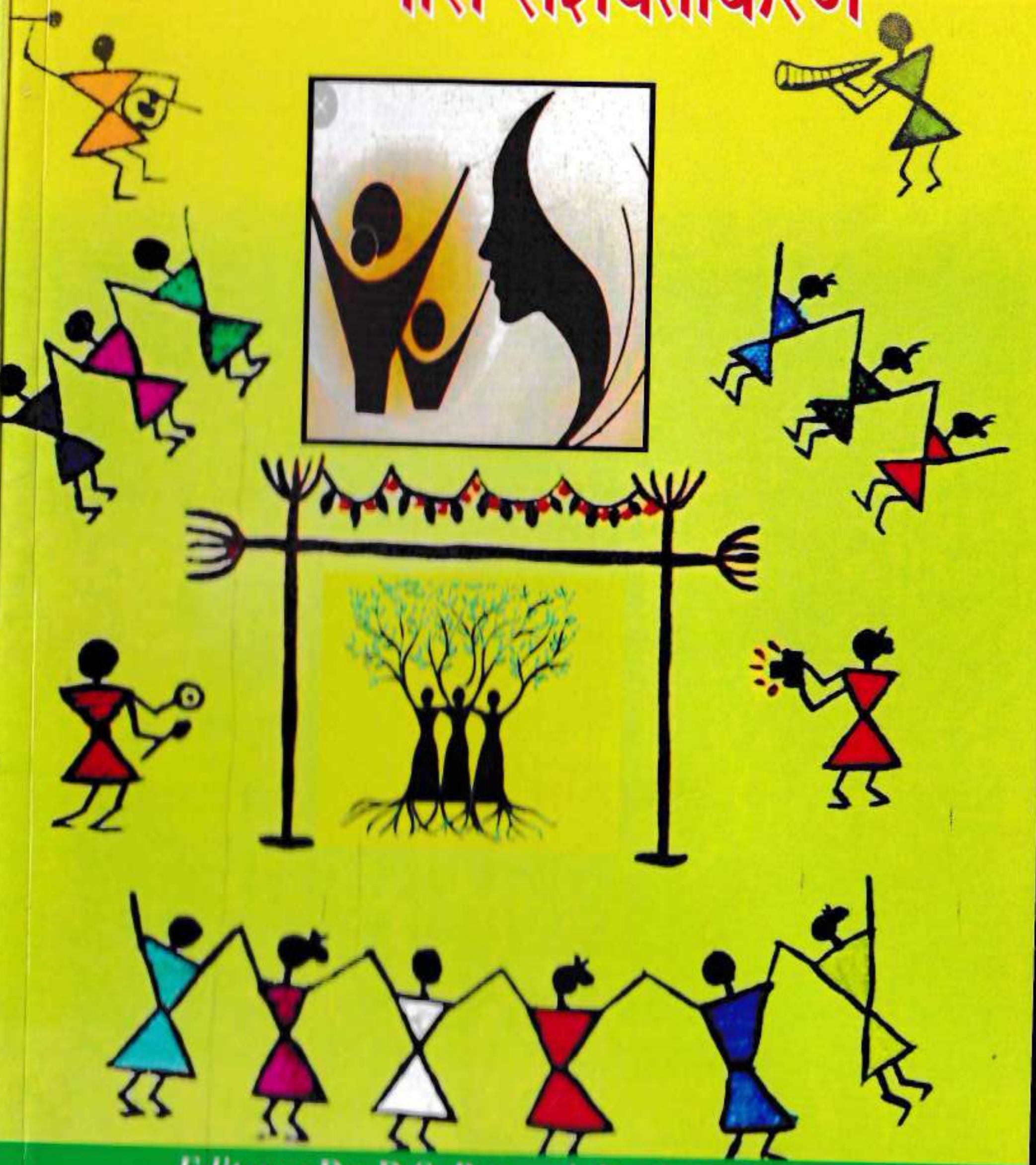

Editors : Dr. D.S. Patwari, Dr. S.K. Baloure

आजादी का अमृत महोत्सवं
नारी सशक्तीकरण

Dr. M. M. BETKAR
Principal, Shri Kumarswami College, Ausa
Tq. Ausa Dist. Latur (M.H.)

EDITORS

Dr. D.S.PATWARI
Assistant Professor,
Department of Political Science,
Shri Kumarswami College, Ausa

Dr. S.K.BALOURE
Assistant Professor,
Department of Sociology,
Shri Kumarswami College, Ausa

EDITORIAL BOARD

Dr. S. B. Ashture
Dr. K. B. Dhone
Dr. A. S. Kamble
Dr. V. R. Waghmare
Dr. S. S. Kale
Asst. Prof. J. H. Bhosle
Dr. P. B. Deshmukh
Dr. K. U. Choudhary

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

Price : ₹ 400/-

KBC-Nano Publication Pvt. Ltd.
All Rights Reserved

© Publisher
ISBN : 13-978-93-83918-41-3

Registered Office :

A-3/2, Christian Colony,
Patel Chest, Delhi-110007

Correspondence Address :

57/12, Old Rajinder Nagar
(Near-Syndicate Bank)
Bazaar Marg, New Delhi-110060

Email : kbcnanopublication@gmail.com
Website. : www.kumarbookscentre.com

Edition : 2022

Design & Layout by :

D. KBC-DTP Section (Delhi)

Printer :

Shakti Printer, Delhi

Note : *Due care and diligence has been taken while editing and printing the book, neither the author nor the Editor/Publisher of the book hold any responsibility for any mistakes that may have inadvertently crept in.*

In case of binding mistake, misprints, or for missing pages etc., Publisher's entire liability, and your exclusive remedy, is replacement of the book within one month of purchase by similar edition of the book. All disputes are subject to exclusive jurisdiction of Delhi Courts only.

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

10. महिला सशक्तिकरणः मुददे और चुनौतियाँ 65-73
-किरण नागराज वानखेड़े

11. ग्रामीण महिलाओं के सशक्तिकरण में स्वयं सहायता समूह की भूमिका का अध्ययन 74-79
-ममता गोयल (गोनेकर)
-डॉ. विजय कुमार गोनेकर

12. महिला मानव अधिकार एक विश्लेषण 80-86
-रविंद्र गणेशराव मोरताटे

13. स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान 87-97
-प्रा. प्रियंका राजेंद्र आठे

14. समाज परिवर्तनात स्त्री-शिक्षणाची भूमिका मांडताना स्त्री-समाज सुधारकांचे योगदान 98-106
-डॉ. प्रा. ढोणे कुसुम बाबूराव

15. भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील स्त्री योगदान 107-117
-प्रा. डॉ. अनिल एस. कांबळे

16. महिलाओं के अधिकार और समकालीन स्थिती 118-122
-प्रा. डॉ. के. यु. चौधरी

17. महिलांची पूर्वीची स्थिती व सद्यकालीन वर्तमान स्थिती 123-129
-प्रा. डॉ. विट्ठल चव्हाण

18. स्त्री मुक्तीचे प्रणेते महात्मा फुले 130-137
-प्रा. डॉ. धुमाळे डी. के.

19. भारतीय संविधान आणि महिला सक्षमीकरण 138-43
-डॉ. काळे संजय सदाशिव

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

17

महिलांची पूर्वीची स्थिती व सद्यकालीन वर्तमानस्थिती

प्रा. डॉ. विट्ठल चव्हाण

प्रस्तावना :-

अगदी प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात स्त्री-पुरूष समानतेचा धागा आढळून येते. पूर्वी भारतीय समाजात महिलांचा सर्वत्र मान, सन्मान व आदर होत असे. आधुनिक समाजव्यवस्थेत सुध्दा स्त्रीयांचा स्थान पुरूषांच्या बरोबरीचा समजला जाते. यामध्ये दूमत नाही. मानवी समाजात स्त्री आणि पुरुष ही दोन्ही अतिश्य महत्वाचे अंग असून ती एखादया गाडीच्या चाकाप्रमाणे आहे. जर समाजव्यवस्थेतील एखादया चाकात बिघाड झाली तर ती गाडी पुढे जाऊ शकत नाही. अशीच अवस्था भारतीय समाजाची आहे. आज स्त्री-पुरूषांत समानता असणे काळाची गरज आहे. स्त्री व पुरुष एकमेकांवर अवलंबून असतात.

आधुनिक काळात स्त्रीपुरूषाचे स्थान एकमेकांच्या बरोबरीचे समजण्यात येते. स्त्री ही पुरूषांपेक्षा ना कमी व ना जास्त असून हिंदु धर्मतत्वज्ञानानुसार स्त्री ही पुरूषांची अर्धांगिणी मानण्यात आलेली आहे. हिंदुच नव्हेतर सर्वच समाजात मात त्याचा आदर केला जातो. प्राचीन ग्रंथामध्ये स्त्रियांचे महत्व लक्षात घेता असे म्हटले गेले आहे की, ''यत्र नारायस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता'' म्हणजे जिथे स्त्रियांची पुजा केली जाते. तेथे देवीदेवता वास करते. म्हणून स्त्री ही सृष्टीची शक्ती मानली जाते. म्हणजे मानव जातीचे अस्तीत्व स्त्रीपासून बनलेला आहे. असे मानले जाते. म्हणून स्त्री ही अधिशक्तीचे रूप आहे.

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

भारतीय समाजात परमेश्वरी रूपाचे पुजन करण्यात येते. उदा. मातालक्ष्मी, दुर्गामाता, शारदामाता, कालीमाता, मातासरस्वती, इत्यादी स्त्रीच्या रूपात वर्णन करण्यात येते. स्त्री ही धनशक्ती प्रतिक म्हणून लक्ष्मीमातेकडे तर ज्ञानाचे प्रतिक म्हणून सरस्वती मातेकडे बघीतले जाते. भारतामध्ये 'भारत माता' ही राष्ट्राची प्रतिक म्हणून तिची पुजाअर्चा करण्यात येते. पूर्वीच्या काळापासून स्त्रीयांची अवस्था फार उत्तम होती. स्त्रीशक्तीला संपतीचे प्रतिक मानत होते. भारतीय राज्यघटनेत स्त्री-पुरूषात समानता असून या दोघांनाही एकसमान अधिकार देण्यात आले आहे. भारतातील स्त्री-पुरूषात समानता यावी, म्हणून अनेक समाजसुधारकांनी पूर्वी पासून प्रयत्न केलेलला आहे. देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानतंर स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदामंत्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदु कोड बील तयार करून स्त्री स्वातंत्र्याचा पाया रोवला. म्हणून स्त्रीयांना खरे स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी केला.

भारतीय राज्यघटना समानतेच्या तत्वावर आधारलेली आहे.म्हणून स्त्री-पुरूषात एकसमानता आढळून येते.भारतात समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळेच आज सर्वच क्षेत्रत पुरूषांच्या बरोबरीने स्त्रीया कामधंदा, नोकरी, व्यवसाय करीत आहे. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक अशा सर्व क्षेत्रात पुरूषांच्या खांदयाला खांदा लावून प्रामाणिकपणे कार्य करीत आहेत. स्त्री-पुरूषात समानता निर्माण व्हायला पाहिजे असे विचार फार पूर्वी फुले दाम्पम्यांनी आपल्या अंदोलनात स्त्री मुक्ती चळवळ उभी केली होती. म्हणून या अंदोलनातील सावित्रीबाईचे कार्य संपूर्ण स्त्रियांच्या सार्वजनिक जीवनात सुवर्णक्षरांनी कोरण्यात आलेला आहे.

अगदी सुरूवातीच्या काळात स्त्री पुरूष विषमतेचा विचार कोणत्याही समाजात आढळून येत नव्हता. स्त्री-पुरूषात कोणतेही बंधने नव्हती. स्त्रीयां पुरूषांच्या बरोबरीने मुक्त संचार करीत होत्या. बौध्दीक व मानसिक दृष्टया स्त्रीया पुरूषांच्या तुलनेत कनिष्ठ समजल्या जात नव्हत्या. स्त्रीला सर्वच क्षेत्रत प्रतिष्ठा मिळत होती. सर्वच सार्वजनिक क्षेत्रात सहभाग घेत होती. खिस्तपूर्व

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj

12 व्या शतकात स्त्री ही न्यायधिश व योध्दा असल्याचे उल्लेख आढळून येते.

कालांतराने समाजव्यवस्थेत बदल होवून पुरूषप्रधान संस्कृती निर्माण झाली. आणि स्त्रीयांना अनेक बंधनात जखडून पाविश्याच्या कल्पनेची शिकार बनविण्यात आली. सामाजिक व धार्मिक कार्यक्रमात सहभाग घेण्यास बंदी घालण्यात आली. त्याचकाळात सतीप्रथेला सुरूवात होवून पवित्रेच्या खोटया कल्पनेवर तिला जिवंत जाळण्याची प्रथा अस्तीत्वात आली. म्हणून वेगवेळया कालखंडात स्त्रायांची स्थिती कशी होती. हे अभ्यास करण्यासाठी लघु शोध निबंधाची निवड करण्यात आली.

वेगवेगळया युगातील स्त्रियांची स्थितीः-

वैदिककाळ व स्त्रियांची स्थितीः-

- वैदिककाळ हा हिंदू धर्माचा सुवर्ण काळ मानला जात होता. याकाळात स्त्रियांची स्थिती फार सुधारीत होती. तिला समान अधिकार होते. शिक्षण, विवाह, संपती, आत्मविश्वाश यासर्व बाबतीत पुरूषांबरोबर समान अधिकार होते. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रत स्त्रीयांचा मुक्त संचार होता.

- उत्तर वैदिक काळ व स्त्रियांची स्थिती :-

या काळात स्त्रियांची स्थिती पुर्वीसारखी नव्हती. इ.स. 300 नतंर भारतीय समाजव्यवस्थेत झालेल्या बदलामुळे स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला. स्त्रियांच्या चारित्र्यांवर अधिक संवेदशिलता निर्माण झाली. याच काळात बालविवाहाचे निर्देश देण्यात आले. स्त्री शिक्षणावर बाधा निर्माण करण्यात आला. स्त्री शिक्षण हे न्यूनतम समजून तिला शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले. याकाळात स्त्रीला धार्मिक संस्कारात सहभाग घेण्यास मनाई करण्यात आली.

- स्मृतिकाळ व स्त्रियांची स्थिती. :-

याकाळात स्त्रीयांचा दर्जा वेगाने ढासळू लागला. पूर्वी स्त्रियांना जो सन्मान मिळत होता. तो फक्त मातेच्या रूपातच मिळत असे. तर पत्नीच्या

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

रूपात नाही. याकाळात सुध्दा स्त्री यांना शिक्षणाची दारे बंद करण्यात आले होते. विवाहविषयक बंधने लादण्यात आले. विधवा पुनर्विवाहावर बंधने घालण्यात आली. व याच काळात बहुपत्नी विवाहाला सुरूवात झाली. त्यामुळे स्त्रीयांच्या सर्व अधिकारांचे हनन झाले. तेव्हा स्त्रीयांला विषमतेची वागणूक मिळत होती.

- मध्ययुगीन काळ व स्त्रियांची स्थिती :-

11 व्याशतकापासून 18 व्याशतकापर्यंतचा मध्ययुगीन काळ समजला जातो. याकाळात स्त्रीयांची स्थिती अधिकच बिकट होती. याकाळात स्त्री शिक्षणांवर बंधने होती. हा काळ राजकीय दृष्टया अशांततेचा काळ मानला जात होता. याकाळात सर्वत्र संघर्षाला सुरूवात झाली. या काळात देवदासीची प्रथा व बालविवाहाच्या प्रथेला सुरूवात झाली. त्यामुळे स्त्रीयांची स्थिती फारच केविलवाणी होती.

- आधुनिक काळ व स्त्रियांची स्थिती :-

आधुनिक काळात स्त्रीयांच्या स्थितीमध्ये बऱ्याच प्रमाणात सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. भारतात ब्रिटीशांच्या आगमनानतंर इंग्रज राजवटीला सुरूवात झाली. त्यांच्या पाश्चात्य विचारसरणीमुळे देशातील नविन पिढी प्रभावित होवून समाजाती अनिष्ट रूढी, प्रथा, चालीरिती, किती वाईट आहे. हे समाजाला पटवून देण्यात आले. याचकाळात स्वामी दयानंद सरस्वती, इश्वरचंद्र विद्यासागर, राजाराम मोहनरॉय, गोपाळ गणेश गडकरी, महर्षी कर्वे, या समाजसुधारकांनी स्त्रीयांच्या दर्जा व स्थितीमध्ये सुधारणा करून महिलांना सन्मानाने जीवन जगण्याची प्रेरणाच नव्ह तर नवी दिशा दिली. त्यामुळेच आज स्त्रीयांच्या दर्जा व भूमिकांमध्य परिवर्तन दिसून येते।

ब्रिटीशांच्या आगमनानतंर देशात नवनविन कायदे, महिलांच्या चळवळी, ख्रिश्चन मिशनरी, शिक्षणाचा प्रसार, आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे स्त्री सुधारणेच्या कार्याला नविन दिशा मिळाली. त्याच काळात क्रांतीसुर्य महात्मा जोतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले या दाम्पत्यांनी स्त्री शिक्षणाची

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

मुहर्तमेड 1848 मध्ये पुणे येथे भिडेच्या वाडयात मागास जातीच्या मुलांसाठी शाळा सुरू केली त्यामुळे स्त्रीया शिक्षणाकडे वळू लागल्या. त्याबरोबर समाजातील वाईट प्रथा नष्ठ होवू लागल्या. स्त्री वर्गात नवी उमीद, नविन आत्मविश्वास निर्माण झाला.

- महिलांची वर्तमान स्थिती :-

आधुनिक भारतात सर्वच समाजात पुरूष प्रधान संस्कृती आहे. त्यामुळे प्रत्येक कुटुंबात पुरूषांना उच्च तर स्त्रीयांना कनिष्ठ दर्जा असते. त्यानुसार भुमिकाशिक्षण निर्धारित केले जाते. व्यक्तीच्या जन्मानतंर सामाजीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरूवात होत असते. स्त्री-पुरूषांच्या भुमिका शिकविल्या जातात. आजही काही प्रमाणात लिंगाच्या आधारावर स्त्री-पुरूषांत भेद करण्यात येते. या भेदानुसार स्त्रीला दुय्यम स्थान असते. तर पुरूषाला उच्च दर्जा आहे.

कायदयाने जरी स्त्रीला पुरूषाबरोबरीचा दर्जा दिला असला तरी समाज आजही स्त्रीला दुय्यम मानतो. स्त्री ही पुर्णपणे पुरूष म्हणजेच पतीवर अवलंबून राहत असल्यामुळे पतीच्या ताब्यात राहाण्याशिवाय पर्याय नव्हता पण अलिकडे सामाजिक परिस्थिती बदलत आहे. आज काही स्त्रीया पुरूषाच्या बरोबरीने नोकरी व स्वतंत्र व्यवसाय करून कमावती असली तरी निर्णय घेण्यात मात्र मागे आहे. किंवा तिला स्वतःच्या मनाप्रमाणे पैसा खर्च करण्यास अधिकार नाही. जर स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे पैसा खर्च केला तर पती-पत्नीमध्ये भांडणे निर्माण होऊन कुटुंब विस्कळीत होण्याची शक्यता असते.

आजही काही मागासलेल्या जाती जमातीमध्ये स्त्रीयांनी विचीत्रपणे वागणूक दिली जाते. स्त्रीला मासीकपाळीच्या दरम्यान अपवित्र समजून तिला घराबाहेर पडदीमध्ये राहण्याची व्यवस्था केली जात होती. यादरम्यान तिला स्पर्श करणे विटाळ मानले जायचे. लग्नानतंर मुलींच्या आडनावात बदल होवून ती सासरचे आडनाव स्वीकार करीत होती. पण आज परिस्थीत बदल होत आहे. मुलगी परक्याचे धन मानली जायाची पण अलिकडे त्यामध्ये बदल होत आहे. आज मुलीच्या जन्माचे सुध्दा मनापासून स्वीकार करून कन्यारत्न म्हणून समाजात स्वीकारले जात आहे. तीचे पालनपोषण सुध्दा व्यवस्थीतपणे

Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

केला जात आहे. आज गर्भजल परिक्षण करणे म्हणजे कायदया विरोधी वर्तन मानला जाते. असे असले तरी स्त्री ही सुरक्षीत आहे. असे म्हणता येत नाही.

'शिकलेली आई घरादाराला पुढे नेई' या म्हणीप्रमाणे एक स्त्री म्हणजे संपूर्ण कुटुंब शिकते असे म्हटले जाते. त्यामुळे कुटुंबात स्त्री शिक्षणाला फार महत्वाचे स्थान आहे. महिला उच्च शिक्षण घेवून डॉक्टर, इंजिनिअर, वकील, प्राध्यापक, शास्त्र यासारख्या पदव्या संपादित करून देशाच्या सर्वांगिण विकासात महत्वाची भुमिका वटवित असली तरी स्त्रियांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. हे नाकारता येत नाही.

- स्त्रियांच्या विकासात येणाऱ्या अडचणी किंवा अडथळे -
- जुन्या विचारसरणीच्या कुटुंबात स्त्रियांना घराबाहेर पडण्यास बंदी घातली जाते.अशा कुटुंबात किंवा भागात स्त्रियांना शिक्षण व नोकरीसाठी घराबाहेर जाण्यास स्वातंत्र्य नाही.
- जुन्या रूढीवादी विचारसरणीच्या वातावरणामध्ये राहत असल्यामुळे स्त्रिया स्वतःला पुरूषांपेक्षा कमी मानतात. आणि सध्याची सामाजिक व आर्थिक स्थिती बदलण्यास अपयशी ठरतात.
- भारतीय समाजात पुरूषांच्या वर्चस्वामुळे स्त्रियांसाठी कामामच्या ठिकाणी महिलांवरील अत्याचार अलीकडच्या काळात खूप वेगाने वाढत आहे.
- भारतात महिलांना त्यांच्या पुरूष समकक्षांपेक्षा कमी प्रमाणात वेतन दिले जातात. संघटित क्षेत्रात कामे करणाऱ्या स्त्रियांची स्थिती देखील सारखीच असते.

आजही लहान बालिका पासून तर वयोवृद्ध स्त्रीवर अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, यासारख्या अत्यंत वाईट घटना समाजात घडत आहे. आज देशाना स्वातंत्र्यता प्राप्त होवून 75 वर्ष पूर्ण झाल्यामुळे सर्वत्र अमृत महोत्सव साजरा होत असला तरी स्त्रीयांच्या स्थितीमध्ये मात्र फारसी सुधारणा झालेली दिसुन येत नाही. 'रांधा वाडा उष्टी काढा' यापलीकडे दुसरा मार्ग नाही. अशी दयनिय स्थिती महिलांची असणे भारतीयांसाठी अशोबनिय आहे. ज्या कुटुंबात,

Adarsh Arts & Commerce College, Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,

समाजात, ज्या देशात स्त्रीचा सन्मान केला जाते तो समाज, तो. देश प्रगतीच्या दिशेने हमखास वाटचाल करते. त्या देशाची प्रगती झपाटयाने हावून तो राष्ट्र महासत्ताक बनू शकते.

संदर्भ ग्रंथ

1. प्रा. पाटील व्ही. बी. एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाज सुधारणेचा इतिहास,के, सागर पब्लिकेशन, पुणे.
2. डॉ. तोष्णीवाल एस. आर. भारतीय समाज समस्या आणि प्रश्न, विश्व पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर
3. डॉ. कऱ्हाडे बी. एम. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
4. साने गुरूजी भारतीय संस्कृती सस्ता साहित्य मंडल प्रकाशन, नई दिल्ली
5. कुलकर्णी पी. के. भारतातील सामाजिक समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,

भारतीय साहित्य

स्वरूप आणि समीक्षा

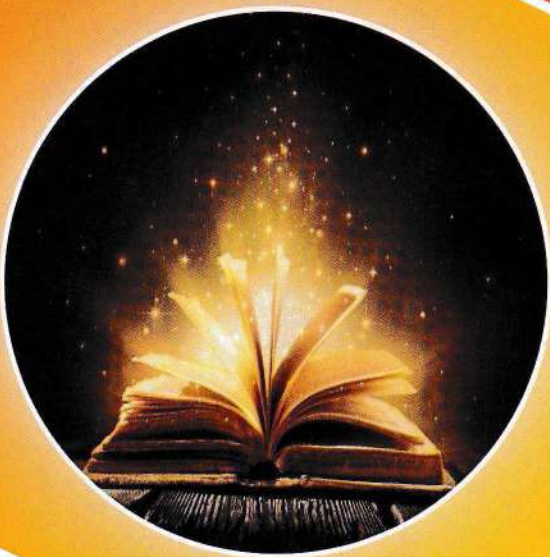

संपादक

डॉ. शरयू तायवाडे

डॉ. राजेंद्र वाटाणे

डॉ. कोमल ठाकरे

डॉ. शरयू तायवाडे
प्राचार्य

डॉ. राजेंद्र वाटाणे
प्रोफेसर

डॉ. कोमल ठाकरे
प्रोफेसर

भारतीय साहित्य प्रामुख्याने प्राचीन साहित्य हे धार्मिक विषयाशी संबंधीत असून ते देशाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीवर प्रकाश टाकते. तर मध्ययुगात भारतीय संतांनी भक्तीचा जागर करून धर्मतत्वाला भक्तिआंदोलनाचे स्वरूप प्रदान केले. परमेश्वराप्रती एकनिष्ठ राहून 'सर्वजण ईश्वराची लेकरे आहेत' हा संदेश संतांनी मनामनात रूजविला. त्यामुळे परमेश्वर व माणूस यातील अंतर कमी झाले. 'ईश्वराची भक्ती कुणीही करू शकतो' व तो कुणालाही प्रसन्न होतो' हे तत्त्व संतांनी स्वानुभवातून जनमानसात प्रविष्ट केले.

मध्ययुगात संतांनी आध्यात्मिक क्षेत्रात जे परिवर्तन घडवून आणले तेच परिवर्तन आधुनिक काळात समाजसुधारकांनी घडवून आणले. त्यामुळे संत आणि समाजसुधारक या दोन्हींचे कार्य समाजाला काळानुरूप जागृत करण्याचे व मानवतावाद रूजविण्याचे असलेले दिसते. संतांनी अध्यात्माच्या मार्गाने तर समाजसुधारकांनी प्रबोधनाच्या मार्गाने समतेचा पुरस्कार केला आहे. त्यामुळे संतांचे भक्तिसाहित्य व सुधारकांचे वैचारिक साहित्य राष्ट्रीय एकात्मतेचे केंद्र ठरले. परिणामी त्यांचे साहित्य भारतीय भाषांमध्ये भाषांतरित होऊन हिमालयापासून तर कन्याकुमारीपर्यंत देशाच्या कानाकोपऱ्यात पोहचू शकले.

ISBN 978-93-93673-03-9
9 789393 673039

राघव पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स

भारतीय साहित्य
स्वरूप आणि समीक्षा

संपादक
डॉ. शरयू तायवाडे
डॉ. राजेंद्र वाटाणे
डॉ. कोमल ठाकरे

राघव
राघव पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स
नागपूर | जबलपूर

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

Bhartiya Sahitya | भारतीय साहित्य
Swaroop Aani Samiksha | स्वरूप आणि समीक्षा

संपादक : डॉ. शरयू तायवाडे, डॉ. राजेंद्र वाटाणे, डॉ. कोमल ठ
Editors : Dr. Sharayou Taywade, Dr. Rajendra Watane, Dr. Komal T

प्रथम आवृत्ती : २२ जून २०२२

ISBN : 978-93-93673-03-9

© डॉ. राजेंद्र वाटाणे
१२४, बापूनगर, उमरेड रोड, नागपूर - ४४० ०२४
भ्रमणध्वनी : ९९२२४४३५६६

प्रकाशक
राघव पब्लिशर्स अॅण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स
राजविलास टॉकीज जवळ, महाल,
नागपूर - ४४० ०३२

अक्षरजुळवणी व मुद्रक
महालक्ष्मी ऑफसेट, सिरसपेठ,
नागपूर

मूल्य : ₹ ३००.००

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

राष्ट्रसंतांचे वाङ्मयीन विचार

- प्रा. रमेश मनिरामजी धोटे
आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
देसाईगंज जि. गडचिरोली
मोबाईल नंबर : ९४२०५५५१३५

भारतातील विदर्भाच्या भूमीत जन्माला आलेल्या अनेक साधू संतांनी समाजोपयोगी कार्ये केले, अनेकांनी क्रांतीच्या चळवळी उभारल्या, त्यासाठी त्यांना तुरुंगातही जावे लागले व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची साहित्यकलेतील प्रतिभा अलौकिक होती. त्यांच्यात गायनकला, वादनकला, संगीतकला, अश्वकला, पोहण्याचीकला, नाट्यकला, शाहिरीकला, कुस्तीकला, भाषण-प्रवचनकला अशा विविध कला होत्या. राष्ट्रसंताचे व्यक्तिमत्व अष्टपैलू होते. त्यामुळे त्यांना संतमंडळात महत्वाचे स्थान होते. संतांचीच परंपरा तुकडोजींनी विसाव्या शतकात कायम ठेवली. जनतेसमोर आदर्श ठेवला, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात -

मै शब्द की खैरात हू, सब शब्द मेरे पास हई !
मुर्दे जगा दू शब्द मे, होता अशुभ का र्हास है !!

अशा रचनेतून त्यांच्यातील दैदीव्यमान शक्ती लक्षात येते, राष्ट्रसंतांनी तुकडोजी महाराजांनी मराठी व हिंदी या दोन्हा भाषेत साहित्य निर्मिती केली, त्यांचे गद्य आणि पद्य साहित्य जीवंत आहे, त्यांनी भाषणे आणि लेख गद्यात लिहिले, तर भजने, आरत्या, पदे, पोवाडे, ओवी, बरखा, श्लोक, पद्य साहित्यात लिहिले, त्यांचे संपूर्ण साहित्य आजही लोकमानसात दरवळतांना दिसून येते.

जीवनवृतांत :

भारताच्या अभ्युदयासाठी आजीवन परिश्रम करणाऱ्या संत तुकडोजींचा जन्म निसर्गाच्या प्रतिकूल परिस्थितीत झाला. त्यांच्या मुहूर्तावरी मेघांचा गडगडाट, विजांचा कडकडाट आणि सोसाट्याचा वारा सुरू असून घरावरील छप्पर उडून गेले होते. असेही सांगितल्या जाते. त्यांचा जन्म ३० एप्रिल १९०९ रोजी यावली या गावी झाला. त्यांचे नाव माणिक बंडोजी ठाकूर असे होते. मंजुळा आईच्या पोटी माणिक विदर्भाच्या मातीत

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College
Desaiganj (Wadsa) Dist- Gadchiroli

जन्माला आला. "'माणिक' म्हणजे नरवाच्य चुबळ्या बोटावरी असणाऱ्या आडकोजी महाराजांचा कृपाप्रसादच होय. त्यांनीच माणिकला तुकड्या हे नाव दिले होते."[१] माणिकचे बालपण अत्यंत खोडकर होते. चार भिंतीच्या आत शिकविल्या जाणाऱ्या शिक्षणापेक्षा त्यांचे मन भजन, किर्तन, आख्यान ह्यात विशेष रमत असे. लहानपणापासून त्यांच्या मनाला देवदर्शनाची आत्यंतिक ओढ होती. ही ओढ त्यांच्या अनेक भजनातून व्यक्त झालेली दिसते. परिभ्रमण करीत असतांना ते रामटेकला आले आणि नारायण टेकडीवर ईश्वर प्राप्तीचा मार्ग शोधू लागले. नंतर ते चंद्रपूर जिल्ह्यातील नेरी या गावी गेले. तेथील घनदाट अरण्यात हिंस्र पशूंच्या सहवासात राहू लागले. चिमुरच्याही जंगलात त्यांनी वास्तव्य केले. स्वरचित भजने खंजेरीवर गाऊन त्यांनी आबालवृद्धाची मने आपल्याकडे आकर्षित केली. त्यावेळी देवबाबा म्हणून लोक ओळखू लागले.

कार्यकर्तृत्व :

राष्ट्रसंत ही पदवी त्यांना त्यांच्या कार्यकर्तुत्वावरून मिळाली होती. त्यांनी असंख्य भजने, अभंग भजनावलीच्या रूपात निर्माण करून ग्रामगीतेसारखा महान ग्रंथ निर्माण केला. त्यांनी अनेक मासिके काढली. त्यांची ग्रामगीता म्हणजे एक अनोखी ग्रंथसंपदा आहे. ग्रामगीता १९५५ साली प्रकाशित झाली. ग्रामगीता या ग्रंथात आठ पंचक आहेत. त्यात चाळीस अध्याय आणि एक उपसंहार असे एकेचाळीस अध्याय त्यात समाविष्ट आहेत. त्यांची ग्रामगीता देशाच्या प्रत्येक खेड्यापाडयातील वातावरणात परिवर्तन निर्माण करणारी आणि राष्ट्रविकासमय ज्ञान देणारी होती. कोणत्याही कष्टकऱ्यांना, श्रमिकांना तत्वग्रंथच वाटावा अशी होती. ही ग्रामगीता कृषकांना म्हणजेच ग्रामनाथांना अर्पण केली. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे निर्वाण कॅंसरने ११ ऑक्टोबर १९६८ रोजी दुखःदायक झाले.

> "महाराष्ट्र संत-कविपरंपरा ! तैसाची चरित्र ग्रंथचा प्रसारा !
> वळणी लावाया समाज सारा ! ग्रंथ लिहिले बहुतांनी !!"[२]

राष्ट्रसंताचे वाङ्मयीन विचार :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे वाङ्मयीन विचार मानवी जीवनावर फारमोलाचे आहेत. जनभाषेच्या आधारे जीवनकाव्य रंगवून दैवत्व जगविणे स्वप्न सौंदर्य शब्द प्रक्रियेने व्यक्त करून ते प्रत्यक्ष आकारास आणणे अशी माणुसकी व मानवी प्रतिष्ठा देशात वाहून राष्ट्रीयतेसाठी आजपूर्ण रचना हेच खरे वाङ्मय असा साहित्य निष्कष राष्ट्रसंतांनी लावला आहे, आणि त्या निष्कर्षास अनुरूप अशीच साहित्य संपदा त्यांनी निर्माण केली आहे. त्यांचे वाङ्मय राष्ट्राचे पुनरुजीवन करणारी संजीवनीच ठरली आहे.

राष्ट्रसंतांनी शब्दांचे सामर्थ्य जाणले आहे. म्हणूनच ते म्हणतात शब्दांचा प्रभाव अत्यंत मोठा आहे. दुर्बलांना निपुन बनविण्याचे सामर्थ्य मरणोन्मुख राष्ट्रांच्या अंगात नवचैतन्य खेळविण्याचे सामर्थ्य शब्दांच्या अंगी आहे. खेड्यापाड्यातील जनतेला हक्काची व कर्तव्याची जाणीव लोकभाषेतून करून देण्याचे कार्य प्रत्येक जाणणाऱ्या व्यक्तीने आज केले पाहिजे तरच राष्ट्रांचे भवितव्य उज्वल होणार आहे. वाङ्मयाचे असाधारण महत्व जाणून त्यांनी समाजोपयुक्त असे अक्षर वाङ्मय निर्माण केले. !! "मै कवि नही हु, मै पिछडे जनोकी भावना! इन्सान बनने चले मै उसकी हू शुभकामना ! ही कवितांची आगळी वेगळी दृष्टी त्यांच्या विपुल साहित्य संविदेतून आविष्कृत होतांना दिसते साहित्याला बदलते शक्ती सामर्थ्य म्हणतात. साहित्य ही महान शक्ती जगातील मोठ्या शक्तीपैकी एक आहे. या शक्तीचा उपयोग माझ्या समाजाला व्हावा आमच्या देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी ही शक्ती भक्ती भावाने वेचली जावी ...... साहित्य हे समाजाला सामर्थ्य देऊन पुढे नेण्याचे माध्यम आहे."[३]

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे पद्य ग्रंथ : अनुभवामृत अभंगावली भाग १ व २ प्रकाशित झालेल्या या अभंगावलीत गुरुस्तवन, ईश्वर भक्ती, वेदांत धर्माचे कर्म यासारख्या गोष्टींचे मार्मिक विवेचन केलेले आहे. आदेश रचणाऱ्या शिघ्रकाव्याद्वारे त्यांनी सामुदायिकतेचे महत्व गुरुदेवाच्या आदेशाचे महत्व सामुदायिक प्रार्थनेचे महत्व मानवी समाजांना त्यांचे क्रांतीकारी विवेचन केले आहे.

अनुभव सागर भजनावली भाग १ व २ : या भजनावलीतून तुकडोजींच्या प्रारंभीक मनोवस्थेचे चित्र आलेले आहे. त्याचबरोबर अनुभविकांच्या शब्दांचे सामर्थ्य व आत्मानुभवातून उफाळून आलेली ईश्वर प्राप्तीची आस या सर्व विषयांचे प्रकटन होतांना दिसते. समाज संजीवनी, अरुणोदय, आनंदामृत, नवजागृती, जिवनजागृती, क्रांती-विना, दिव्यदर्शन व विवेकमाधुरी, भक्तिकुंज भजनावली स्पुर्तीरंग, लोकशाहीचे पोवाडे, माझी आत्मकथा, राष्ट्रीय भजनावली, अशा लेखनातून शेतकरी शेतमजुर विदवान, पंडित, श्रीमंत गरीब, साधूसंतांसाठी विपुल पद्यरचना त्यांनी केलेली आहे.

ग्रामगीता :

"ग्रामनाथाला अर्पण केलेला हा ग्रंथ ग्रामाच्या पूर्ण निर्मितीचा ठसठसीत आराखडा होय."[४] मानवनिष्ठा, विज्ञान निष्ठा स्त्रियांचे संतुलित स्वातंत्र्य गुणकार्य विभाग अशी श्रम विभाजन व्यवस्था त्यांत आलेली आहेत. एकूण ४९ प्रकरणाची विभागणी अष्टपंचकामध्ये केलेली आहे. ग्रामांचे नवनिर्माण हे मुख्य प्रायोजन बाळगून राष्ट्रासह विद्येची उन्नती अपेक्षली आहे. कृषिशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र ह्या सर्व

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College
Desaiganj (Wadsa) Dist- Gadc

विज्ञान शाखांचा सखोल अभ्यास करून नविन तत्वे प्रतीपादन केलेली आहेत. त्याशिवाय अध्यात्माचे नवीन उन्मेष देखील दर्शविले आहेत. हा ग्रंथ एक परिवर्तनक्षम संमतशील व विचारशील काव्यसंग्रह होय.

मंजुळा मातेच्या निर्वाणापश्चयात लिहिलेली भजने प्रेममंजलीत सामविष्ट झालेली आहेत. सांध्यरंगीत, दारूबंदी भजनावली, आत्मविकास, प्रार्थनाकारक इत्यादी मधून सर्वधर्मसमभाव, स्वातंत्र समता, बंधुता, राष्ट्रप्रेम आणि मानवता. स्फूर्ती निर्माण करणारी भजने लिहिलेली आहेत.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी काही मराठी पद्य ग्रंथाची रचना केलेली आहे. गीताप्रसाद युगप्रभात, सुविचारस्मरणी, राष्ट्रसंतांची प्रवचने, भाषणे, विचारशांतीयोग, समाजोन्नती, राष्ट्रसंतांची पत्रे हितबोध, पंचरत्न सेवास्वधर्म, श्रीगुरुदेव मासिक, राष्ट्रसंत अमृतवाणी श्रीगुरुदेव विचार पद्धती, नेपाळ यात्रा, जपान मधील भाषणे असे अनेक उपदेश करणारे स्फुट लेखन राष्ट्रसंतांनी केलेली आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिखित हिंदी गद्य वाङ्मय राष्ट्रसंतांनी दिलेली व्याख्याने केलेला उपदेश हिन्दीग्रंथात आलेला आहे. समाजकी भूल भारत साधूसमाज की सेवा साधनाय सुधासिंधू की लहरवे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध मेरी जपान यात्रा तसेच नवप्रकाश व इश्वर प्राप्तीचे रहस्य अशा विविध प्रकारची ग्रंथ लिहिलेली आहेत. या सोबतच आत्मप्रभा भजनावली व ज्ञान कुंज भजनावली पद्यमय ग्रंथ महाराजांनी लिहिलेले आहे. अशीच विपुल गद्य-पद्य तसेच हिंदी, मराठी साहित्य निर्माण केलेली आहे.

आज विज्ञानाच्या युगात सर्व प्रकारची प्रगती चालू आहे. परंतु माणसामधील माणुसकी संपण्याच्या वाट्यावर आहे. आजचीही खरी शोकांतिका आहे. म्हणून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या साहित्यातून माणुसकीची महापूजा मांडली आहे. प्रथमवाद, राष्ट्रीय एकात्मिकता, सर्व धर्मसमभाव, सामाजिक समता, आत्मनिष्ठा, विज्ञाननिष्ठा लोकाभिमुक्तता राष्ट्रोद्धार आणि विश्वशांती हेच राष्ट्रसंतांच्या साहित्य निर्मिती मागील शुप्रभ प्रकाश स्तंभ आहेत. हिंदी-मराठी गद्य-पद्य ग्रंथातून राष्ट्रसंतांनी वरील सर्वप्रकारचे विचार आपल्या वाङ्मयातून लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे महान कार्य केलेले आहे. राष्ट्रसंतांचे साहित्य हे मानवता केंद्रीत असल्यामुळे त्यातून देशाचाच नाही तर विश्वाच्या कल्याणाचा विचार झालेला आहे. त्यामुळे भारतीय साहित्यात त्याचे मोल निर्विवाद मान्य करावे लागते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. संत तुकाराम, संत तुकडोजी तुलनात्मक दर्शन - प्रा. डॉ. राम घोडे, साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर २००९ पृ. ३२
२. सार्थ ग्रामगीता संपादक सुदामजी सावरकर, आशा ऑफसेट प्रिंटर्स नागपूर, ऑक्टो. २००६, अध्याय ४० वा ओवी. क्र. ४५
३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व्यक्ती आणि वाङ्मय - अक्षय कुमार काळे, विसा बुक्स नागपूर २००१ पृ.११३
४. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ संपादक प्राचार्य रा.तु.भगत चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, २००९६ पृ. ७७

■ ■ ■

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College
Desaiganj (Wadsa) Dist- Gadchiroli

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या शिफारसीनुसार, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली
बी.कॉम. तृतीय वर्ष, सहाव्या सेमेस्टर करिता सुधारित (C.B.C.S.) अभ्यासक्रमाकरीता
लिहिलेले पाठ्यपुस्तक, तसेच महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या
वाणिज्य विद्याशाखेकरिता उपयुक्त

भारतीय ग्रामीण अर्थशास्त्र

(Indian Rural Economics)

बी.कॉम. तृतीय वर्ष - सेमेस्टर - ६

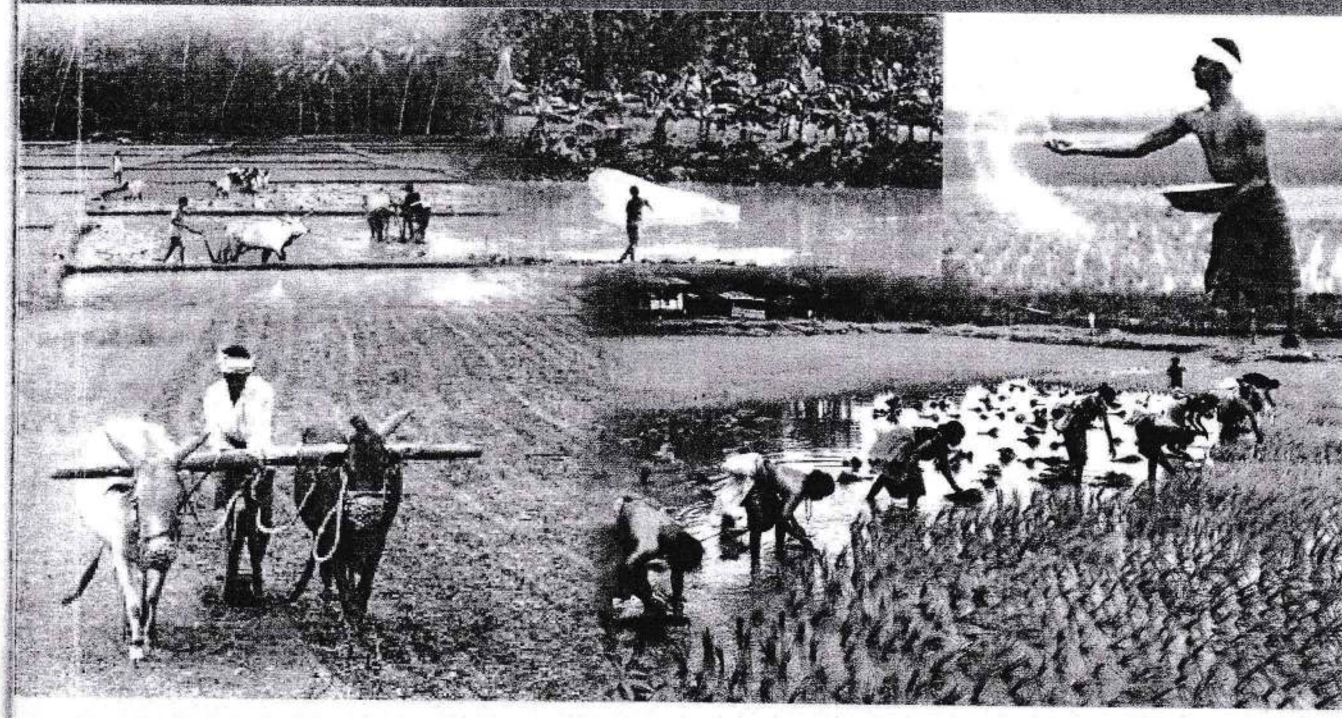

डॉ. प्रकाश ना. सोमलकर
डॉ. जयदेव पी. देशमुख
प्रा. राजेश सु. डोंगरे

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या शिफारशीनुसार, गोंडवाणा विद्यापीठ, गडचिरोली
बी.कॉम. तृतीय वर्ष, सहाव्या सेमेस्टरकरिता सुधारीत अभ्यासक्रमाकरिता
लिहिलेले पाठ्यपुस्तक, तसेच महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या
वाणिज्य विद्याशाखेकरिता उपयुक्त

भारतीय ग्रामीण अर्थशास्त्र

(Indian Rural Economics)

बी.कॉम. तृतीय वर्ष : सेमेस्टर – ६

डॉ. प्रकाश नारायण सोमलकर
एम.कॉम.,एम.ए. (अर्थशास्त्र), एम.फिल., पीएच.डी.
प्राचार्य
गुरूकुल कला वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय,
नांदा ता. कोरपणा, जि. चंद्रपूर.

डॉ. जयदेव पी. देशमुख
एम.कॉम., एम.ए.(अर्थशास्त्र), पीएच.डी.,
सहयोगी प्राध्यापक
आदर्श कला, वाणिज्य महाविद्यालय, देसाईगंज (वडसा), जि. गडचिरोली.
विद्या परिषद सदस्य, गोंडवाणा विद्यापीठ, गडचिरोली.

प्रा. राजेश सुधाकर डोंगरे
सदस्य व्यवसाय प्रशासन व व्यवस्थापन अभ्यास मंडळ गोंडवाणा विद्यापीठ, गडचिरोली.
एम.कॉम.,सेट, एम.बी.ए., एम.सी.एम. बी.एड. जी.डी.सी.अ‍ॅन्ड ए.
गुरूकुल कला वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय,
नांदा ता. कोरपणा, जि. चंद्रपूर.

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

J.P. 2019-20

प्रथम आवृत्ती: फेब्रुवारी– २०२०

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

ISBN: 978-93-82683-87-2

₹: १४०/-

मेसर्स. रजनी प्रकाशन
प्लॉट नं. ६९, बजरंग नगर, मानेवाडा रोड, नागपूर– ४४० ०२७
मो. नं.: ९३२५५९५८६२, ९८९०४४७९९४, ७०६६७९२११३
E-mail: rajniprakashan @gmail.com

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist. Gadchiroli

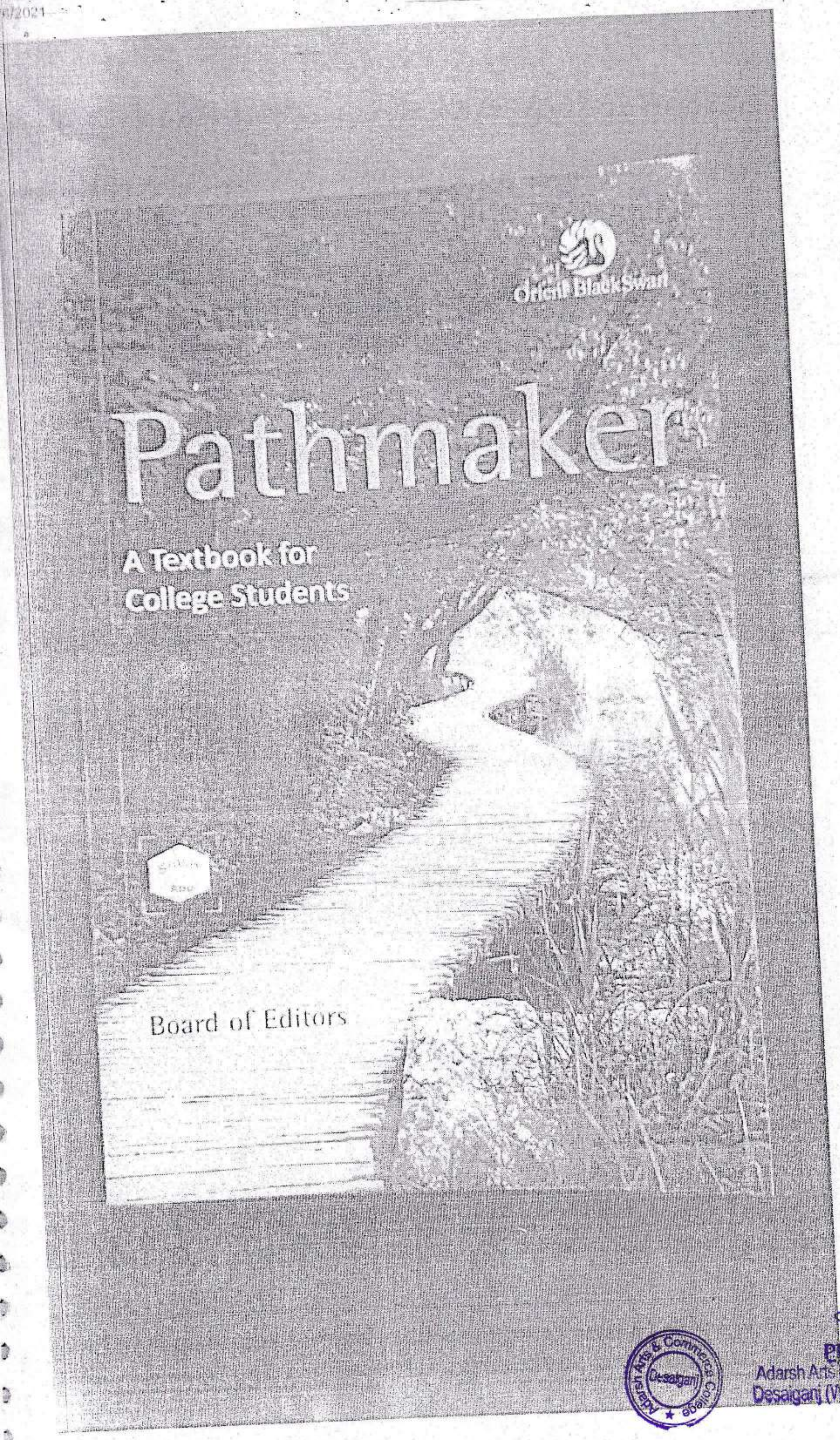

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist- Gadchiroli

PATHMAKER

A Textbook for College Students

First Year B.A., Compulsory English (CBCS)

Board of Editors

Dr Shriram Gahane (Chief Editor)

Dr R.W. Soor
Dr Rajender Tula
Dr Ajay Murkute
Dr S.S. Bidwaik
Dr Nikita Mishra
Dr Akshay Dhote
Dr B.D. Kongre
Dr Y.N. Meshram
Dr D.B. Fulzele

Orient BlackSwan

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

Pathmaker: A Textbook for College Students has been designed according to a composite course in English for first year B.A. students of Gondwana University, Gadchiroli. It consists of selections of prose and poetry; sections on grammar, language skills and composition; and the fundamentals of communication skills. They have been put together keeping in mind the range of students who take this course. The book aims to cultivate sensitivity and understanding in students as well as to enhance their skills so they meet contemporary global standards.

Cover design: Orient BlackSwan

₹ 125.00

www.orientblackswan.com

ISBN 978 93 5442 177 8

9789354421778

Orient BlackSwan

Board of Editors: *Pathmaker: A Textbook for College Students*

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wad[illegible]) Dist.- Gadchiroli

डॉ. सुभाष दौ. उपाते

एम.ए. (राज्यशास्त्र), एम.ए.(इतिहास),
एम.फिल., पीएच.डी.
आदर्श कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
देसाईगंज (वडसा)

9 789391 961022

किंमत : ₹ २५०/-

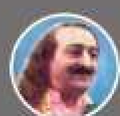

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

प्लॉट नं. ९१, न्यु नरसाळा रोड, इंद्र नगर, नागपूर.
मो. 9923630315, 8087460470 E-mail :meherbabapublishers0616@gmail.com

भारताच्या परराष्ट्रधोरणातील दूरदर्शीता

डॉ. सुभाष दौ. उपाते

◈ प्रकाशक :
मेहेरबाबा पब्लिशर्स
हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,
हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९
मो. ८०८७४६०४७०, ९९२३६३०३१५
E-Mail : meherbabapublishers0616@gmail.com

◈ **भारताच्या परराष्ट्रधोरणातील दूरदर्शीता**

◈ **प्रथम आवृत्ती : ऑक्टोंबर २०२१**

© **सर्व हक्क लेखकाधीन**
या पुस्तकात असलेल्या मजकुरासाठी लेखक सर्वस्वी जबाबदार राहील. प्रकाशकानी फक्त पुस्तक प्रकाशित केलेले आहे.

ISBN : 978-93-91961-02-2

₹ २५०/-

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

अनुक्रमणिका

१. भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाची पृष्ठभूमी १

२. भारताचे परराष्ट्रीय धोरणः
पंतप्रधान पंडित नेहरूंचा कालखंड (१९४७-१९६४) ५८

३. इंदिरा गांधीचा कालखंड आणि भारताचे परराष्ट्रीय धोरण
(१९६६-१९७७ व १९८० ते १९८४) १२९

४. समन्वयकारी व दूरदर्शी परराष्ट्रीय धोरणाचा कालखंड २०७

५. सोव्हिएट रशिया आणि भारताचे संबंधाचे नवे पर्वः
राजीव गांधीचा कालखंड २२७

६. दक्षिण आशियाविषयक परराष्ट्रीय धोरण :
पंतप्रधान राजीव गांधींचा कालखंड : भारत शेजारी राष्ट्रसंबंध २४७

७. राजीव गांधींच्या परराष्ट्रीय धोरणातील मूलगामीत्व २८९

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

डॉ. सुभाष दौ. उपाते

एम.ए. (राज्यशास्त्र), एम.ए.(इतिहास),
एम.फिल., पीएच.डी.
आदर्श कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
देसाईगंज (वडसा)

9 789391 961022

किंमत : ₹ २५०/-

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

प्लॉट नं. ९१, न्यु नरसाळा रोड, इंद्र नगर, नागपूर.
मो. 9923630315, 8087460470 E-mail :meherbabapublishers0616@gmail.com

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

FEMINIST PERSPECTIVES IN ENGLISH LITERATURE

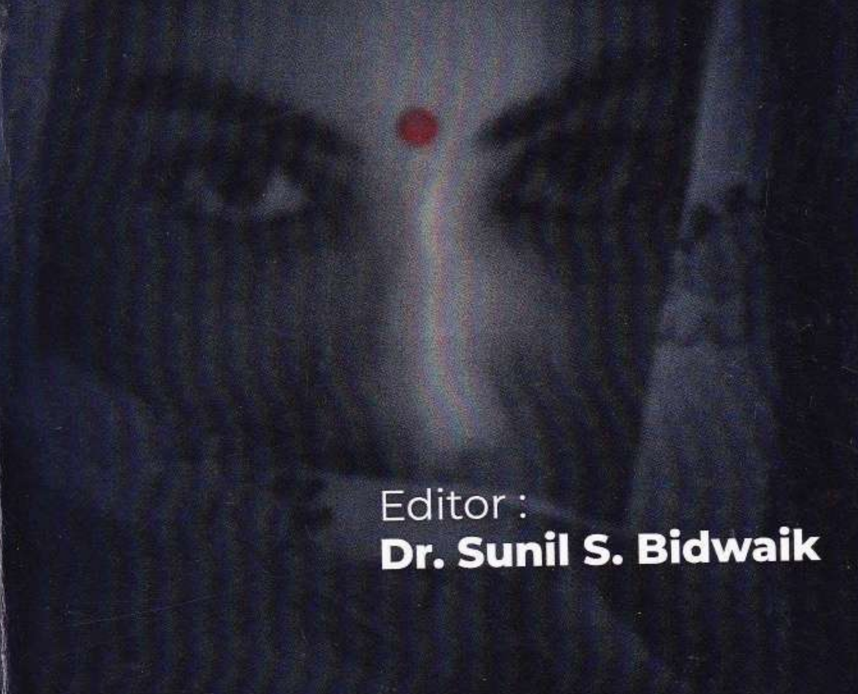

Editor :
Dr. Sunil S. Bidwaik

EAGLE LEAP

Publishing Year : Nov. 2021

About Editor

Dr. Sunil S. Bidwaik
Assistant Professor,
Head, Department of English
Sharadrao Pawar Arts & Comm. College,
Gadchandur. Dist: Chandrapur (M.S.)

Dr. Sunil Bidwaik studied in Vidharbaha Mahavidyalaya, Amravati (M.S.). He is currently working as an Assistant Professor & Head, Department of English at Sharadrao Pawar Arts & Comm. College, Gadchandur. Dist: Chandrapur (M.S.) since from 1994. He has completed his doctoral research on the topic "A Stylistic Study of the Novels of Raja Rao" from Rastrasant Tukdoji Maharaj, Nagpur University, Nagpur. He is a Research Supervisor in Gondwana University, Gadchiroli. He has published more than 45 research papers/ articles/chapters in State, National & International journals and conferences. His areas of interest include Modern Poetry, Modern Drama, Post-Colonial Literature, Indian Novels and Indian Drama.

ISBN : 978-81-951599-4-9
9 788195 159949

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

Contact : **7083766990 / 8600071634**
Email : eagleleap.pp@mail.com

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

Office No. 28, Vishal residency,
Kasarwadi Pune - 411034
Contact : **7083766990 / 8600071634**
Email : eagleleap.pp@mail.com

Publisher
Eagle Leap Printers & Publisher Pvt.ltd
ISBN : **978-81-951599-4-9**
PUBLISHING DATE : **20/11/2021**

9 788195 159949

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form

Preface

The basis for this book stemmed from my passion to understand 'Feminist Perspectives in literature'. Feminism focuses on the theory of patriarchy as a system of power that organizes society into a complex of relationships based on the assertion of male supremacy. In light of this theory, the oppression and marginalization of women is thus shaped not only by gender but by other factors such as race and class. The term feminism encompasses various social movements, from the late-nineteenth-century women's rights movement to the mid-twentieth-century women's movement in Europe and the United States, as well as referring to theories that identify and critique injustices against women. Feminism is said to be the movement to end women's oppression. A core connotation of "feminism" is thus a commitment to revealing and eliminating sexist oppression.

With the above intention, each chapter has discussed different aspects of *'Feminist Perspectives'* through the lens of a particular discipline. The journey of all the contributions of this book has been very time consuming. The passion of all the contributors in writing each of the chosen topics was an actual reflection of how they seemed to be an expert in each of their area of interest. The purpose of each one of them was to bring possible solutions for eradicating the women's oppression and that can focus on the betterment of our society through a solution-based and right-based approach.

Dr. Sunil S. Bidwaik

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

all the spheres in comparison to men and hence have retarded their progress and development for all these years.

Our world has witnessed women performing great roles as leaders, administrators and entrepreneurs. These great women personalities have indeed given enough proof that they are in all the possible ways equal to men. Thus it clearly indicates that today's world needs both men and women to work together in making this world a better place rather than gender bias approach which have been followed for centuries. Our motives and meaning of life, contentment and success have indeed undergone a drastic change. Today it needs both men and women to work together as equals or complementary to each other to make this world complete. It calls out to all of us in understanding and redefining the role of women in every aspect of life without which the real growth and progress of human civilization would be incomplete.

Dr. Sanjaykumar Singh
Principal
Sharadrao Pawar Arts & Comm. College,
Gadchandur Dist- Chandrapur M. S.

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

INDEX

Sr. No.	Author	Title	Page No
1.	Dr. A. Shajitha Banu & Dr. N. kavitha	Reflecting The Indian Spirit : Exhibiting Inner Strength Amidst Turmoil And Turbulence Of Women Characters In The Select Novels Of Kamala Markandaya	6
2.	Dr. N. Kavitha Dr. A. Shajitha Banu	Portrayal Of Indian Women And Culture In The novels Of Rohinton Mistry	17
3.	Dr. Amanpreet Kaur	Representation Of Womanhood In Selected Works Of Prominent Women Writers In Indian Writing In English: Kamala Das, Shashi Deshpande, Anita Desai, And Arundhati Roy	24
4.	Dr Ravindra D. Hajare,	Predicament Of Women In Khalid Hosseini's 'a Thousand Splendid Suns'	40
5.	Dr. Sunil S. Bidwaik	Feminine Sensibility In The Poems Of Kamala Das	50
6.	Dr. Jayasudha	The Concept Of Feminist Consciousness In Kavery Nambisan's The Scent Of Pepper	60
7.	Dr. Susheela. B	Feminist Tenets In The Novels Of Margaret Atwood	70

9.	Dr. Radhakrishna G. V.	Indian Feminist Theatre - An Appreciation	87
10.	Dr. V. S. Sankara Rao Chinnam	Psycho - analysis Of Female Characters In Manju Kapur's Novels	94
11.	Dr. Dinesh A. Gundawar	Feminist Approach In Literary Criticism	104
12.	Dr. Sunanda S. Shelake	Portrayal Of Patriarchal Oppression Towards The Female In Girish Karnad's Play Naga - Mandala	110
13.	Dr. Ajay G. Murkute	Feministic Perspective In Bapsi Sidhwa's Ice-candy-man	114
14.	Dr. Shanker Singh Solanki	Kamala Markandaya's Feministic Approach In The Novel "A Handful Of Rice	122
15.	Dr. Sharad R.vihirkar	Indian Feminism : Exploration Of Self By Pricilla Hart In Shashi Tharoor's 'riot'	127
16.	Dr. Amit. Y. Kapoor	Feminist Voices In The Indian English Novel	135
17.	Dr. Amol Musale	One Indian Girl : A Relook Into Feminism	142
18.	Dr. Hitendra B. [illegible]	Representation Of Female Characters In Chetan [illegible]	148
20.	Dr. Ganesh J. Gaikwad	Feminist Approach In Literary Criticism	160
21.	Assi. Prof. Sandeep Agrawal	Interrogating The Norms Of Heterosexuality In ' A Muggy Night In Mumbai'	165
22.	Shrikant Niranjan Puri	Types Of Feminism	170
23.	Mr. J. A. Navlekar & Dr. A. R. Aney,	Impact Of Culturally Diversified Society On The Female Characters In Chitrabanerjee Divakaruni's 'the Bats', 'clothes', 'silver Pavements Golden Roof' And 'the Word Love' In Arranged Marriage	177
24.	Ms. Sayali Kawale	Patriarchy Curbed Sexual Abuse : A Feminist Study Of The Selected Novels Of Contemporary Indian Women Writers In English	185
25.	Ms. Mokana Sundari M.	Accredited Women Writers Of Empowerment In Indian English Writing	195
26.	Rajkumar Khushalrao Nandagawali	Representation Of Female Characters In Indian Literature	202
27.	Jayashree B K	Status Of Women In Ancient Indian Literature	206
	Mr. Satish	A Flight Of Pigeons : An [illegible]	[illegible]

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

18

REPRESENTATION OF FEMALE CHARACTERS IN CHETAN BHAGAT'S NOVELS

Dr. Hitendra B. Dhote
Head, Dept. of English
Adarsh Arts and Commerce College,
Desaiganj, Di- Gadchiroli.(M.S.)

Realistic representation of contemporary Indian society is the chief feature of Indian writing in English, particularly fictional writing. The fictional works of Post-Independence Indian writers in English, like Salman Rushdie, Arundhati Roy, Shashi Tharoor, Vikas Swarup, Chetan Bhagat, Aravind Adiga, to mention the few, echoes the reality in the existent Indian society. They have depicted the problems, difficulties and sufferings of the poor section of the society and their struggle to break the age old traditions to fulfill their dreams and aspirations to live the life of freedom and dignity. They have also exposed how the cyber setup of the modern world has changed the lifestyle, mindset and outlook of the modern Indian youths. The writings of Chetan Bhagat, popularly known as the writer of the youths, reflect the contemporary society on the one hand and are replete with authentic and bold representation of the youths with their problems, dreams and aspirations on the other.

Chetan Bhagat, a celebrated name in the brigade of new generation writers of post- Independence fiction in Indian English literature, has six fictions and three non-fiction books to his credit till date. Bhagat also writes opened columns for leading newspapers. All of his novels are best sellers and most of them are adapted for Bollywood movies. All his six fictions realistically represent the contemporary Indian society and some of the very acute issues faced by the people. As a result Bhagat has been stamped as a writer of realistic fiction in the modern time.

In his fictional world Bhagat has boldly exposed the faulty higher education system in India, corruption, the anxieties and insecurities of the rising Indian middle class, including questions about career, inadequacy, sex, marriage, family conflicts in a changing India, lost love, thwarted ambitions, absence of family affection, pressures of a patriarchal set up, and the work environment of a globalized office. Bhagat has also exposed the filth of the modeling and recorded the sexual audacity of the woman protagonist. The present paper is an attempt to critically evaluate the representation of female characters in the novels of Chetan Bhagat.

Women in Bhagat's novels have their own ideology and way of living. They are no more timid and hesitant in expressing their desires and aspirations. They are the women of modem India. Through his women characters Bhagat shows that their position has changed considerably. Their status is much improved than it was decades ago. Their position is equal to that of men, socially, economically, educationally, politically and legally. His women protagonists enjoy have the right to receive education, inherit and own property and participate in public life.

The place of action of Bhagat's novels is set in the hustle and bustle of Metropolitan Indian cities. He highlights that with the growing urbanization and globalization, a number of opportunities have opened up all around. The women there want to be economically independent. They seek employment anywhere and remain free individuals. His characters are social rebels and his female protagonists remind us of the female characters of G. B. Shaw for their vitality viz. Natural female instinct.

Patriarchal approach presented difference between man and woman, men as superior and women as inferior. Keeping aside the patriarchal spectacle Bhagat has presented men and women equal to one another. He asserts that the global atmosphere has removed all barriers like class, caste, religion, gender, etc. He advocates that even belittled women should be given their due place and respect. With their own intellect and abilities, his women protagonists are seen working shoulder to shoulder with men. In *One Night @ the Call Centre* (2005), Bhagat's second novel, the number of men and women working in call centers is equal. His Women find no problem in the timings of work and choose to work in night shifts. They earn their own living and make career choices. It is realistically presented through Esha, women protagonist in the

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist. Gadchiroli

novel. She resides in Delhi leaving her home in order to make her modeling dream come true.

Bhagat's women enjoy equal status with men even in case of marriages. They are shown asserting their own opinions and choices regarding life partner. In the old era, a marriageable boy/girl, particularly a girl was bound to marry the match of their parents' choice and that was regarded as their religious duty to repay the debt of parenthood. Bhagat shows his women protagonist breaking this age old tradition. Priyanka, another women protagonist again in *One Night @ the Call Centre*, makes her own choice in case of marriage quite contrary to her parents' expectations. In *2 States* (2009), Bhagat's fifth novel, Ananya tries to convince her parents till the end in order to marry her lover Krish. This makes Bhagat's writing, undoubtedly, more feminine than masculine. He gives voice and shows his concerns more to his ladies than to his heroes. Like Shakespeare, he has created better heroines than heroes. Bhagat's added concern for women characters can be taken as his stand that the steps towards women empowerment should speed up. Bhagat claims women empowerment as one of the positive effects of globalization.

Bhagat's treatment of love distinguishes him from his contemporaries. In his opinion love, the very essence of livelihood is not at all emotional issue. In his fiction the attitude of youths towards love, marriage, and sex is quite casual. Love is an instinctual feeling and the young generation feels the vibrations of it every now and then. However, the way they propose it and carry out love has definitely changed. In his fictions, there are love proposals and rejections of but everything is taken quite healthily or say in a matter- of fact way. Vroom in *One Night @ the Call Centre* loves Esha, and proposes to her three to four times. She, however, keeps rejecting him all these times. Even though it is so, they work together and maintain quite a healthy friendship. Shyam and Priyanka, in the same novel, have been in relation ever since their college time. When they think that they should break up, they formally come together and put a break to their relationship. Ultimately, when everything has been settled down, they come together and decide to marry. Through this Bhagat shows the readers the changed relation equations of modern time. Shyam develops a casual love relationship with another girl at the call center. A marriage proposal of an NRI working with Microsoft entertains Priyanka's fancy for the time being but when she learns about the baldness of the guy, her affection turns once again towards Shyam. In *2 States* Bhagat depicts love between Krish and Ananya in a different way. At IIM Ahmedabad, Krish start studying with Ananya in her room. Krish is unable to concentrate on his studies, as he is distracted by Ananya's looks. One day he tells her so and their love-life gets started quite surprisingly.

Bhagat's women protagonists are trendy and externally modern. He has shown them more willing, confident and courageous. Bhagat is the first writer among his contemporaries who has delineated woman as the hunter. The women are the chaser and the men are the chased in his novels. In *The 3 Mistakes of My Life (2008)*, Bhagat's third novel, Vidya chases Govind. He responds to Omi thus, "I didn't hit on her. She hit upon me." [Pp. 21] Vidya has haunted him and he is the hunted.

Bhagat's women use all tactics to serve the female instinct. They come out as the icon of vitality and bravery for the young women. His women take initiative in the courtship. They steer forth the courtship until it converts into the commitment of living togetherness. Bhagat, on the other hand, has shown his male protagonists making all attempts to avoid the snoop of the women's charms. When they fail to exorcise vitality of the counterparts, they become passive in the game. They neither expel nor receive the stimulus. Things happen to them naturally. Govind is a passive participant in the amorous pursuit. In *Revolution 2020* (2011) Bhagat's fifth novel, both Aarti and Gopal come closer to each other, cross the limits of friendship and come too close and become one, at the hotel room. In spite of having fiancée, Aarti indulge in Physical relation with Gopal in spite of knowing that the happening is wrong.

In *The 3 Mistakes of My Life* Govind and Vidya indulge in sex every now and then and keep their accounts of physical relationship update for the ready reference. Bhagat's youths look at sex as a but- obvious thing in love. That is why they indulge in sex every now and then.

Bhagat has successfully tried to describe the opinion of the youth about love and pre-marital sex. For him the activity of sex is as common as smoking or taking a sip of wine. In Bhagat's opinion sex is not a crime if it is committed with common consent. Bhagat is the creator of a new society where sex will not be seen like a taboo but like a common source of pleasure like smoking

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

cigarette or sipping wine which can be enjoyed by the partner anytime anywhere. Bhagat has been vehemently criticized on the issue of open sex. The critics need to see Bhagat as a producer and propagator of modern and western thoughts and ideas. Through his writing he has tried to explore the mentality of today's youths. The ideas of the youths in today's cyber world are far different from their forefathers. Naturally his writing fails to stand on the moral expectations of the older generations. So his novels may give the readers with traditional patriarchal outlook cultural shocks who fail to understand that the changes in the carnal desires on the part of the modern youth are an inevitable impact of globalization, modernization, and corporate world.

To sum up, Chetan Bhagat has sincerely worked at representing the ground reality of the contemporary scenario of the present middle class society, particularly of the youths, in his novels written till date. His women protagonists belong to modern globalized India. They are truly modern in their ideas and outlook, no more timid and hesitant. They share shoulders with their male counterparts anywhere and anytime. They are not the puppets in the hands of their parents. Unlike their foremothers they want to live and enjoy their lives as per their aspirations. They break the social protocol man ever chases woman. Their attitude towards sex is not laden with guilt. They look at sex as a way of expressing their love for their partner. Bhagat has taken a step ahead to create a new society where women can live freely and do everything freely. He is a realist and writes what he feels right.

References :

Bhagat, Chetan. One Night @ The Call Center. New Delhi: Rupa & Co, 2005.

The Three Mistakes of My Life. New Delhi: Rupa & Co, 2008.

2 States. New Delhi: Rupa & Co, 2009.

Revolution 2020. New Delhi: Rupa & Co, 2011

19 VOICE OF WOMEN IN INDIAN WRITING IN ENGLISH LITERATURE: A REVIEW

Dr. Nitin Ramprasad Jadhao

(Asst. Prof) Department of English

Raje Chhatrapati Kala Mahavidyalaya, Dhamgaon Badhe Dist.Buldana

Mob. No. 9881803128

Mail:nitinjadhao4@gmail.com

Traditionally, right from the ancient days, India was a male-dominated culture. Indian women were covered with many thick, slack layers of prejudice, convention, ignorance and reticence in literature as well as in life. They were inanimate objects, who followed five paces behind their men, they had to be gentle, patient, gracious, and for generations together. Bengali women were hidden behind the barred windows of half dark rooms, spending centuries in washing clothes, kneading dough and murmuring verses from "The Bhagavad-Gita and The Ramayana" in the dim light of sooty lamps (Neeru, 2008). The Indian woman today is no longer a Damayanti, she is a Draupadi or a damius or a Nora or a candid Joan of Are. Social reformers, Raja Ram Mohan Ray, Pandit Iswar Chandra Vidyasagar and political revolutionaries like Mahatma Gandhi and Pandit Nehru lent her a new dimension, gave her a new direction.

Much of the world's literature has been dominated by a canon that nearly dismissed women's writing more than two centuries ago. The counter-canons that have emerged as the result of this exclusion have helped to establish women's writing in mainstream culture, but still in some ways fail to acknowledge women's literature coming from non-white countries. This essay is an attempt to highlight some of the works produced by women in India over the ages. Although India has a history of ancient civilizations such as the Harappa and Mohenjodaro, and of matrilineal societies in the south, no written records of women's literary prowess exists predating the 6th century BC. The

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College

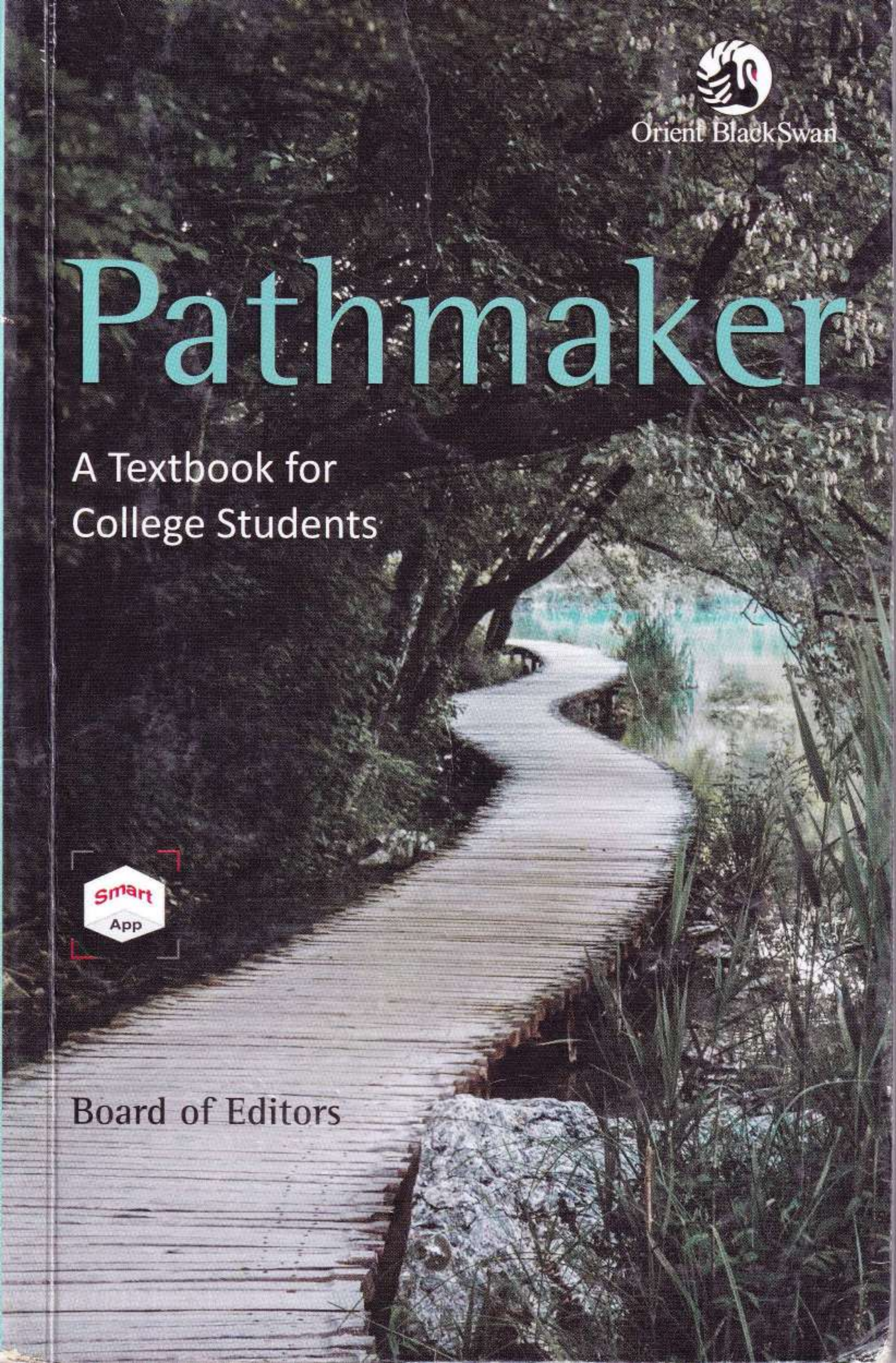

Orient BlackSwan

Pathmaker

A Textbook for College Students

Smart App

Board of Editors

Pathmaker: A Textbook for College Students has been designed according to a composite course in English for first year B.A. students of Gondwana University, Gadchiroli. It consists of selections of prose and poetry; sections on grammar, language skills and composition; and the fundamentals of communication skills. They have been put together keeping in mind the range of students who take this course. The book aims to cultivate sensitivity and understanding in students as well as to enhance their skills so they meet contemporary global standards.

Cover design: Orient BlackSwan

₹ 125.00

www.orientblackswan.com

ISBN 978 93 5442 177 8

Orient BlackSwan

Board of Editors: *Pathmaker: A Textbook for College Students*

IMG-20211012-WA0141.jpg

PATHMAKER

A Textbook for College Students

First Year B.A., Compulsory English (CBCS)

Board of Editors

Dr Shriram Gahane (Chief Editor)

Dr R.W. Soor
Dr Rajender Tula
Dr Ajay Murkute
Dr S.S. Bidwaik
Dr Nikita Mishra
Dr Akshay Dhote
Dr B.D. Kongre
Dr Y.N. Meshram
Dr D.B. Fulzele

Orient BlackSwan

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist- Gadchiroli

Pathmaker: A Textbook for College Students has been designed according to a composite course in English for first year B.A. students of Gondwana University, Gadchiroli. It consists of selections of prose and poetry; sections on grammar, language skills and composition; and the fundamentals of communication skills. They have been put together keeping in mind the range of students who take this course. The book aims to cultivate sensitivity and understanding in students as well as to enhance their skills so they meet contemporary global standards.

Cover design: Orient BlackSwan

₹ 125.00

www.orientblackswan.com

ISBN 978 93 5442 177 8

9 789354 421778

Orient BlackSwan

Board of Editors: *Pathmaker: A Textbook for College Students*

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या शिफारसीनुसार, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली
बी.कॉम. तृतीय वर्ष, सहाव्या सेमेस्टर करिता सुधारित अभ्यासक्रमाकरीता
लिहिलेले पाठ्यपुस्तक, तसेच महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या
वाणिज्य विद्यार्थ्यांकरिता उपयुक्त

भारतीय ग्रामीण अर्थशास्त्र

(Indian Rural Economics)

बी.कॉम. तृतीय वर्ष - सेमेस्टर - ६

डॉ. प्रकाश नारायण सोमलकर
डॉ. जयदेव देशमुख
प्रा. राजेश सुधाकर डोंगरे

भारतीय ग्रामीण अर्थशास्त्र (बी.कॉम. तृतीय वर्ष सेमेस्टर ६)

ISBN NO- 978-93-82683-00-0

मेसर्स रजनी प्रकाशन ॲन्ड बुक्स डिस्ट्रीब्यूटर्स
६१, बजरंग नगर, मानेवाडा रोड, नागपूर-४४००२७.
मो.: ९२२५५१५८६२१,८१०४४४०११४, ७०६६५१२११३,
E-mail : rajniprakashan@gmail.com

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या शिफारशीनुसार, गोंडवाणा विद्यापीठ, गडचिरोली
बी.कॉम. तृतीय वर्ष, सहाव्या सेमेस्टरकरिता सुधारीत अभ्यासक्रमाकरिता
लिहिलेले पाठ्यपुस्तक, तसेच महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांच्या
वाणिज्य विद्याशाखेकरिता उपयुक्त

भारतीय ग्रामीण अर्थशास्त्र

(Indian Rural Economics)

बी.कॉम. तृतीय वर्ष : सेमेस्टर – ६

डॉ. प्रकाश नारायण सोमलकर
एम.कॉम.,एम.ए. (अर्थशास्त्र), एम.फिल., पीएच.डी.
प्राचार्य
गुरूकुल कला वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय,
नांदा ता. कोरपणा, जि. चंद्रपूर.

डॉ. जयदेव पी. देशमुख
एम.कॉम., एम.ए.(अर्थशास्त्र), पीएच.डी.,
सहयोगी प्राध्यापक
आदर्श कला, वाणिज्य महाविद्यालय, देसाईगंज (वडसा), जि. गडचिरोली.
विद्या परिषद सदस्य, गोंडवाणा विद्यापीठ, गडचिरोली.

प्रा. राजेश सुधाकर डोंगरे
सदस्य व्यवसाय प्रशासन व व्यवस्थापन अभ्यास मंडळ गोंडवाणा विद्यापीठ, गडचिरोली.
एम.कॉम.,सेट, एम.बी.ए., एम.सी.एम. बी.एड. जी.डी.सी.ॲन्ड ए.
गुरूकुल कला वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय,
नांदा ता. कोरपणा, जि. चंद्रपूर.

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

J. P. 2019-20

प्रथम आवृत्ती: फेब्रुवारी– २०२०

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

ISBN: 978-93-82683-87-2

₹: १४०/-

मेसर्स. रजनी प्रकाशन
प्लॉट नं. ६९, बजरंग नगर, मानेवाडा रोड, नागपूर– ४४० ०२७
मो. नं.: ९३२५५९५८६२, ९८९०४४७९९४, ७०६६७९२११३
E-mail: rajniprakashan @gmail.com

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist- Gadchiroli

सुशासन

(तत्वे आणि पद्धती)

संपादक

डॉ. नितीन गौरखेडे

डॉ. मुक्ता सोमवंशी

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

सुशासन

(तत्वे आणि पद्धती)

■ डॉ. नितीन गौरखेडे
डॉ.मुक्ता सोमवंशी

■ प्रथम आवृत्ती – २५ , डिसेंबर २१)

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना
विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी
सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-63-5

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

14	सुशासनाच्या निर्मितीत ई-प्रशासनाची भूमिका **सहा.प्रा. ठाकरे डी. डी.**	91
15	लोकशाही — निवडणूक आणि सुशासन : एक चिकित्सक अध्ययन **डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते**	100
16	सुशासन : संकल्पना, निर्धारक तत्व आणि आव्हानांचे विश्लेषण **प्रा.डॉ.लक्षटे आर.बी / प्रा.डॉ.लक्षटे बी.बी.**	108
17	सुशासन आणि राजकीय पर्यावरण **डॉ.जीवन एच.पवार / रुपसिंग दशरथ राठोड**	114
18	सुशासन : संकल्पना आणि महत्व **प्रा. डॉ. भगवान श्रीपती सांगळे**	123
19	सुशासन संकल्पना आणि महत्व **कठरे धानाजी नारायण**	132
20	सु-शासन निर्मितीत जनतेचा सहभाग **डॉ. सोमवंशी मुक्ता गोविंदराव**	138
21	लोकशाही,सुशासन आणि त्याच्या यशस्वीतेची आधारभूत तत्वे **प्रा. डॉ.पदमाकर प्रेमदास दारोंडे**	146
22	भारतातील सुशासन : एक अध्ययन **डॉ. माया वाटाणे**	153

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

लोकशाही – निवडणूक आणि सुशासन: एक चिकित्सक अध्ययन

डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते
सहयोगी प्राध्यापक राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख आदर्श कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, देसाईगंज (वडसा), जि. गडचिरोली
Email ID : subhashupate05@gmail.com

सारांश:

जगातल्या बहुतांश देशांनी लोकशाही स्वीकारली. आशिया व आफ्रिका खंडातील देशांनी लोकशाही त्यांचे ध्येय मानले तर पश्चिमात्य देशांनी व संयुक्त राज्य अमेरिकने लोकशाहीला जीवनपद्धती मानले आहे. चीनच्या संविधानात राजकीय व्यवस्थेचे वर्णन 'पीपल्स डेमॉक्रॅसी' असे केले आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात मूल्य व लोकशाही प्रक्रियेचा स्विकार या अर्थाने अमेरिकन लोक लोकशाहीकडे पाहतात. भारतीय लोकशाहीत राजकीय व्यवस्था ही सर्वच पातळ्यांवर निर्वाचन यंत्रणेचा सन्मान करून भयमुक्त वातावरणातील निवडणूका, निर्वाचन तत्व, त्याला संवैधानिक दर्जाचे आवरण निवडणूक अभियोगाच्या रूपाने सजीवपणे कार्यरत आहे. "१९९० च्या दशकामध्ये कारभार प्रक्रिया/सुशासन या संकल्पनेचा उदय झाला. तत्पूर्वी शासन–प्रशासन प्रक्रिया ही केवळ शासनाची एकाधिकारशाही मानली जाई. प्रक्रियेच्या प्रसारामुळे खासगी क्षेत्रानेही यात आपला सहभाग नोंदवला. सुशासनाच्या संकल्पनेत नागरिक मध्यवर्ती आहेत. नागरिककेंद्री प्रशासनामध्ये नागरिकांचा आवाज शासनप्रक्रियेमध्ये उमटला जाणे स्वागतार्ह आहे. अर्थात नागरिकांच्या सनदेव्दारे संघटना पारदर्शक, जबाबदार व नागरिकांशी सुसंवादी बनते."[१] यात संदेह नाही.

मुळ शब्द :– लोकशाही, निवडणूक, सुशासन.

प्रस्तावना:

"सुशासन निर्माण होण्यासाठी सर्वच पातळ्यांवर जनता आणि प्रशासनातील समन्वय खूप महत्त्वाचा आहे, 'नागरिक, शासन आणि प्रशासन का त्रिकोण जास्तीत जास्त सशक्त करणे गरजेचे आहे. गतिमान प्रशासनासाठी उपक्रमशीलता आणि सातत्य' असणे आज निकडीचे झाले आहे."[२] दरवर्षी माजी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या जयंतीनिमित्त 'सुशासन दिवस' साजरा केला जातो. सर्वस्पर्शी विकास आणि समन्वयाचा मोठा संबंध आहे. जनता आणि प्रशासनामध्ये सुसंवाद असेल तर सुशासन निर्माण होणे अत्यंत सुलभ होते. जबाबदार प्रशासन आणि सर्वस्पर्शी विकास यांचाही घनिष्ठ संबंध

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

[illegible] या मध्ये नागरिकांना जास्तीत जास्त सहभागी करून घेणे हे सुशासन [illegible]तील उद्दिष्ट आहे. तसेच सुनियोजित उद्धिष्टपुर्तीसाठी योग्य मार्ग निवडून [illegible] प्रयत्न करणे म्हणजेच प्रशासन होय. अशा प्रकारचे लोकाभिमुख [illegible] निर्माण करण्यासाठी नागरिकांनी सहकार्य करावे. त्याच बरोबर [illegible] सुलभता आणि पारदर्शकता येणे महत्वाचे असते. या सर्व गोष्टीमधून [illegible]तील सर्व घटकांचा विकास साधला जातो.''[३] या प्रकारचा पार्श्वभाग [illegible] जाधव यांनी व्यक्त केला.

[illegible]ची उद्दिष्टे :

१) लोकशाहीच्या तात्वीक अधिष्ठानाचे अध्ययन करणे.

२) निवडणुकांच्या यंत्रणेबाबत अध्ययन करणे.

३) सुशासनाच्या संकल्पनेचे अध्ययन करणे.

लोकतंत्रात्मक तात्वीक अधिष्ठानाचे अध्ययन करणे :—

२४०० वर्षापूर्वी इ.स. पू. ४२२ मध्ये ग्रीक विचारवंत क्लेआन [illegible]मवदद्ध याने ''जे लोकांनी, लोकांसाठी व लोकांमार्फत असते ते ते सर्व सर्व म्हणजे लोकशाही'' याच परिभाषेला आधुनिक काळात अब्राहम लिंकनने अधोरेखीत करताना म्हटले की ''लोकांचे, लोकांनी आणि लोकांकरिता चालविलेले शासन म्हणजे लोकशाही होय.'' लोकशाहीच्या मुख्य तत्वांची मांगड घालतांना जनता भार्वभौम असते, प्रातिनिधिक सरकार, प्रौढ मतदारांचे स्वातंत्र्य, लोकांचे कल्याण, लोकांना समान संधी, न्यायाची खात्री, संविधानात्मक मार्ग, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, इतरांशी असमत होण्याचे स्वातंत्र्य, सहनशीलता, शांततामय मार्गाचा अवलंब, समाजकल्याणाचे साधन, मुलभूत अधिकारांच्या माध्यमातून व्यक्तीमत्वाचा विकास, समतेचे तत्व, बहुसंख्यांकांचे शासन अल्पसंख्यांकांना रक्षणार्थ, संविधानात्मक मार्गाचा अवलंब या तत्त्वांचा अंतर्भाव प्रामुख्याने दृष्टीपथास येतो. ''भारत गणराज्य इ.स.पू. ६ वे ते ४ थ्या शतकाच्या दरम्यान होते. असे 'डिओडोरल' हा इतिहासकार सांगतो.''[४]

गौतम बुद्धाच्या काळात शाक्य, कोलीय, मल्ल व लिच्छवी अशी गणराज्ये असल्याचा व त्यात गरीब व श्रीमंत अशा सर्वांनाच सहभागी होता येत असे. या गणराज्याचे उल्लेख जैन, बौद्ध साहित्य, महाभारत, रामायण व कोटिल्याचे अर्थशास्त्र या पहावयास मिळते. प्राचीन ग्रीक राजकीय संदर्भात एक शहर आणि त्याच्या भोवलचा काही प्रदेश समाविष्ट असणाऱ्या पण स्वतंत्र व सार्वभौम राज्याला 'नगरराज्य' म्हणत असत. अथेन्समध्ये इक्लेशिया, बोऊल, कोर्ट किंवा डिस्कास्तेरिया लोकांसाठी निर्णय घेणाऱ्या संस्था होत्याच. स्पार्टामध्ये पेरिक्लस हा प्राचीन ग्रीस मधील एक पराक्रमी व मुत्सद्दी नेता होता. पेरिक्लसने स्पार्टाचा पराभव केला व ॲथेन्सचे श्रेष्ठतव सिद्ध केले होते. प्राचीन रोममध्येही लोकशाहीनुसार कायद्यासमोर समानता, ज्युलिअस सिझर रोमन राजनितीज्ञ, याने रोमण गणराज्याचा ऱ्हास करून रोमन साम्राज्यवादाचा उदय घडवून आणला

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

होता. रोमनचा हुकूमशहा म्हणून घोषीत व त्याने अनेक सुधारणा व विकास केला. पण तो सामान्याची बाजू घेतो व सिनेट नष्ट करण्याच्या संशयावरून त्याचा खून झाला. मध्ययुगीन काळात. विटेनजेमोट, मॅग्नाकार्टा (१२२५), मॉडेल पार्लमेंट (१२६५) लॅन्डस्जेमिन्डे अशाप्रकारे जागतिक स्तरावर लोकशाहीचा विकास होत गेला.

२१व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात सोव्हिएत रशीया प्रभावहिन झाला. विघटनानंतर भांडवलसाठी लोकाशाहीचा प्रभाव वाढला आहे. जागतिकीकरणामुळे हा बदल झालेला आहे. आज लोकाशाहीचा भर राजकीय समतेवर आहे. २१ शतकातील लोकशाहीचे दुसरे स्वरूप तात्विक लोकशाहीचे आहे. यात नागरिकांचा सकारात्मक कल दिसतो. राज्याच्या सकारात्मक भूमिकेची अपेक्षा अंतभूत आहे. विकसनशील राष्ट्रपैकी अनेकांनी लोकशाही स्विकारली आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात हे लोक पुन:श्च भांडवलशाहीकडे अग्रेसर होत आहेत. या भांडवलशाहीचे नेतृत्व आदर्शवादी लोकशाहीची पुरस्कूर्ती अमेरिका करीत आहे. अमेरिकेच्या प्रभावातून युरोपियन राष्ट्रांनी भांडवलशाही लोकशाही स्विकारल्याचे प्रतीत होत आहे. आजही २१ व्या शतकात वास्तविक लोकाशाही स्थापन करणे हा प्रश्न कायमच आहे. राजकीय लोकशाही सोबत सामाजिक व आर्थिक लोकशाही प्रस्थापित व्हावी यासाठी अग्रम दिला पाहिजे. भारत, लॅटिन अमेरिका हे वास्तविक लोकशाही स्थापनेसाठी धडपडत आहे. तर अमेरिका, ब्रिटेन सामाजिक न्यायासाठी प्रयत्नरत आहेत. आज जागतीकीकरणाच्या काळात उत्तरदायित्वाची भावना वृद्धींगत असून याच श्रेय संसूचन साधनांच्या क्रांतीतून माहिती आदान–प्रदान वाढले आहे. लोकांच्या सजीव अपेक्षा सुधारणावादी दृष्टिकोणातून सुशासनाचा आधार बनत आहे. ज्या देशात राजकीय लोकशाही रूजली आहे तेथे सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीची मागणी होत आहे. राष्ट्रीय स्तरापासून आंतराष्ट्रीय स्तरापर्यंत राजकीय व आर्थिक संस्थांमध्ये लोकशाहीकरणाची मागणी जोर धरत आहे. आज संयुक्त राष्ट्राची सुरक्षा समिती, आंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोष या अग्रगण्य संस्थावर विकसित देशांचे नियंत्रण आहे. या संस्थामध्ये विकसनशील राष्ट्रांना सहभागी करून घेतले पाहिजे असा विचार मांडल्या जात आहे

निवडणूक अभियोग यंत्रणेबाब अध्ययन करणे :—

''सार्वजनिक निवडणुका काटेकोरपणे आणि कार्यक्षमतेने पार पडल्या नाहीत तर नुसत्या सार्वजनिक यंत्रणाच कुचकामी ठरत नाहीत तर संपूर्ण लोकशाही व्यवस्थाच संकटात सापडते.''[५] असे पोलॉक नामक राज्यशास्त्रज्ञ म्हणतो. त्या वरून नागरिकांमध्ये सार्वजनिक जीवनव्यवहारात सहभागी होण्याची भावना आणि राज्यव्यवस्थेबद्दलची आत्मीयता निर्माण करण्याचे सर्वात मोठे माध्यय निवडणूका हे असते. निवडणूकांमधून लोकांनी दिलेले कौल सरकारला अधिमान्यता मिळवून देतो, तसेच शांततामय मार्गानी व सुविहीतपणे सत्तांतर

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

होता. रोमनचा हुकूमशहा म्हणून घोषीत व त्याने अनेक सुधारणा व विकास केला. पण तो सामान्याची बाजू घेतो व सिनेट नष्ट करण्याच्या संशयावरून त्याचा खून झाला. मध्ययुगीन काळात. विटेनजेमोट, मॅग्नाकार्टा (१२२५), मॉडेल पार्लमेंट (१२६५) लॅन्डस्जेमिन्डे अशाप्रकारे जागतिक स्तरावर लोकशाहीचा विकास होत गेला.

२१व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात सोव्हिएत रशीया प्रभावहिन झाला. विघटनानंतर भांडवलसाठी लोकाशाहीचा प्रभाव वाढला आहे. जागतिकीकरणामुळे हा बदल झालेला आहे. आज लोकाशाहीचा भर राजकीय समतेवर आहे. २१ शतकातील लोकशाहीचे दुसरे स्वरूप तात्विक लोकशाहीचे आहे. यात नागरिकांचा सकारात्मक कल दिसतो. राज्याच्या सकारात्मक भूमिकेची अपेक्षा अंतभूत आहे. विकसनशील राष्ट्रपैकी अनेकांनी लोकशाही स्विकारली आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात हे लोक पुनःश्च भांडवलशाहीकडे अग्रेसर होत आहेत. या भांडवलशाहीचे नेतृत्व आदर्शवादी लोकशाहीची पुरस्कूर्ती अमेरिका करीत आहे. अमेरिकेच्या प्रभावातून युरोपियन राष्ट्रांनी भांडवलशाही लोकशाही स्विकारल्याचे प्रतीत होत आहे. आजही २१ व्या शतकात वास्तविक लोकाशाही स्थापन करणे हा प्रश्न कायमच आहे. राजकीय लोकशाही सोबत सामाजिक व आर्थिक लोकशाही प्रस्थापित व्हावी यासाठी अग्रम दिला पाहिजे. भारत, लॅटिन अमेरिका हे वास्तविक लोकशाही स्थापनेसाठी धडपडत आहे. तर अमेरिका, ब्रिटेन सामाजिक न्यायासाठी प्रयत्नरत आहेत. आज जागतीकीकरणाच्या काळात उत्तरदायित्वाची भावना वृद्धींगत असून याच श्रेय संसूचन साधनांच्या क्रांतीतून माहिती आदान—प्रदान वाढले आहे. लोकांच्या सजीव अपेक्षा सुधारणावादी दृष्टिकोणातून सुशासनाचा आधार बनत आहे. ज्या देशात राजकीय लोकशाही रूजली आहे तेथे सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीची मागणी होत आहे. राष्ट्रीय स्तरापासून आंतराष्ट्रीय स्तरापर्यंत राजकीय व आर्थिक संस्थांमध्ये लोकशाहीकरणाची मागणी जोर धरत आहे. आज संयुक्त राष्ट्राची सुरक्षा समिती, आंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोष या अग्रगण्य संस्थावर विकसित देशांचे नियंत्रण आहे. या संस्थामध्ये विकसनशील राष्ट्रांना सहभागी करून घेतले पाहिजे असा विचार मांडल्या जात आहे

निवडणूक अभियोग यंत्रणेबाब अध्ययन करणे :—

''सार्वजनिक निवडणुका काटेकोरपणे आणि कार्यक्षमतेने पार पडल्या नाहीत तर नुसत्या सार्वजनिक यंत्रणाच कुचकामी ठरत नाहीत तर संपूर्ण लोकशाही व्यवस्थाच संकटात सापडते.''[५] असे पोलॉक नामक राज्यशास्त्रज्ञ म्हणतो. त्या वरून नागरिकांमध्ये सार्वजनिक जीवनव्यवहारात सहभागी होण्याची भावना आणि राज्यव्यवस्थेबद्दलची आत्मीयता निर्माण करण्याचे सर्वात मोठे माध्यय निवडणूका हे असते. निवडणूकांमधून लोकांनी दिलेले कौल सरकारला अधिमान्यता मिळवून देतो, तसेच शांततामय मार्गानी व सुविहीतपणे सत्तांतर

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

घडवून आणतो. त्यामुळे उत्तम निर्वाचन, व्यवस्था ही प्रातिनिधीक शासनाची आधारशिला असते. आधुनिक लोकतंत्रात्मक पद्धतीत प्रतिनिधी (कधीकधी न्यायपालिका आणि कार्यपालिका) यात विभिन्न पदावर व्यक्तीची निवडणूक करते. या व्यक्तींच्या निवडणूकीच्या माध्यमातून प्रादेशिक आणि स्थानिक जागांसाठी निवडणूका होत असतात. वास्तविकत: निवडणूका ह्य व्यापकदृष्ट्य प्रचलित आहे आणि खाजगी संस्थांमध्ये, क्लबमध्ये, विश्वविद्यालयांमध्ये, धार्मिक संस्थांमध्ये सुध्दा निवडणूक प्रक्रियेचा अवलंब केला जातो.

भारतीय लोकतंत्रात्मक पद्धतीत निवडणूक प्रक्रिया विभिन्न स्तरावर अर्थात संपूर्ण देशात संविधानानुसार लोकसभा आणि प्रत्येक घटकराज्यांच्या वेगवेगळ्या विधानसभांसाठी निवडणूक प्रक्रियेचे प्रावधान आहे. भारतीय संविधानाच्या भाग १५ मध्ये अनुच्छेद ३२४ ते अनुच्छेद ३२९ पर्यंत निवडणुक प्रक्रीयेला परिभाषीत केलेले आहे. अनुच्छेद ३२४ नुसार निवडनुकीचे संचालन, निर्देशन आणि नियंत्रण भारतीय निवडणूक आयोगात निहीत आहे. त्यानुसार निवडणूक आयोगावर निवडणूक प्रक्रिया पार पाडण्याची जबाबदारी सोपविली आहे. १९८९ पर्यंत एकसदस्यीय निवडणूक आयोग होता. परंतु १६ ऑक्टोबर १९८९ च्या राष्ट्रपतीच्या अधिसुचनेनुसार ह्म निवडणूक आयुक्त नव्याने नियुक्त केल्या गेले.

भारतातील एकुण ५४३ लोकसभेतील जागांसाठी निरनिराळ्या घटक राज्यातुन लोकसंख्येच्या आधारावर प्रतिनिधी जनतेव्दारे निवडुन दिल्या जाते. नागरी स्थानिक संस्थांमधील प्रतिनिधी राज्य निवडणूक आयोगद्वारा निवडणूक प्रक्रिया पार पाडते. भारत निवडणूक आयोगव्दारा लोकसभेतील व विधानसभेतील प्रतिनिधी निवडल्या जाते. प्रौढ मताधिकाराच्या पद्धतीने जनता प्रत्यक्ष मतदान करून लोकसभेसाठी व विधानसभेसाठी आपले प्रतिनिधी निवडतात. लोकसभेचा व प्रत्येक घटकराज्यातील विधानसभांचा कार्यकाल हा ५ वर्षाचा निश्चित केलेला आहे. निवडणूक घेण्यापूर्वी निवडणूक आयोग संबंधित अधिसूचना काढत असते. आधिसूचना काढल्यानंतर संपूर्ण निवडणूक प्रक्रियेत नामांकन, निवडणूक आणि मतमोजणी असे तिन भागात कार्य चालते. निवडणुकीबाबत अधिसूचना काढल्यानंतर नामांकन पत्र दाखल करण्यासाठी ऱ्क दिवसांचा अवधी दिला जातो. त्यापैकी १ दिवस छाननीसाठी ठेवला जातो. काही कारणास्तव नामांकन पत्र रद्द सुद्धा होऊ शकते. कोणत्याही उमेदवाराला नाव मागे घ्यायचे असेल तर ह्म दिवसाचा अवधी दिला जातो. कारण काही लोकांची निवडणूक लढविण्याची इच्छा नसते. तेव्हा ते उमेदवार आपले नाव विचारविनीमय करून परत घेतात.

नमांकन परत घेण्याचे काम सर्वसाधारणपणे दोन दिवसात होते. कधी कधी काही कारणास्तव कोणत्याही निर्वाचन क्षेत्रात पुनर्मतदानासाठी वेगळा दिवस निधारित केला जातो. मतदान निर्धारित मतदान केंद्रावर सकाळी ७ वाजेपासून सायंकाळी ५ वाजेपर्यंत सर्वसाधारणपणे पार पडत असते. गरज भासल्यास कधी

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

कधी पूनर्मतदानासाठी वेगळाच दिवस निधारित केल्या जातो. आज इलेक्ट्रॉनीक वोटिंग मशिनचे आगमणापासून मतमोजणीसाठी सामान्यपणे एक दिवसाचा वेळ असतो. लगातार मतमोजणीसाठी मतदान केंद्र तयार केल्यामुळे अनधिकृत व्यक्तीला मतदान केद्रात प्रवेश नाकारला जातो. सर्व उमेदवार, त्यांचे प्रतिनिधी आणि पत्रकारांसाठी रिटर्निंग ऑफिसरद्वारे प्रवेशपत्र दिले जाते. वर्तमानकाळात मतांची मतमोजणी निर्वाचन क्षेत्राद्वारे केली जाते आणि सर्व मतदान केंद्रावर मतमोजणी करून निकाल घोषित केल्या जातो. सार्वत्रिक निवडणुकीत ज्या राजकीय पक्षाला बहुमत प्राप्त होते ते केंद्र किंवा राज्यात आपले सरकार बनविते.

देशातील सर्व श्रेष्ठ पदे अर्थात राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती आणि राज्यसभा यातील निवडणुकांमध्ये जनतेच्या निर्वाचीत प्रतिनीधींचा समावेश असतो. निवडणुकीदरम्यान सर्व प्रशासकीय यंत्रणा ही निवडणुक आयोगाच्या नियंत्रणाखाली पार पडत असते. निवडणुकीची घोषणा झाली की आचारसंहिता लागू केली जाते आणि प्रत्येक राजकीय पक्षांना व त्यांच्या कार्यकर्त्यांना आणि उमेदवारांना त्यांचे पालन करावे लागते. लोकतंत्रात्मक आधुनिक प्रतिनिधी निवडणे म्हणजे निवडणुकीचा सार्वभौमिक उपयोग साधन म्हणुन लोकतंत्राच्या सार्वभौम सत्तेच्या उपयोगाच्या विपरीत आहे. जसे मनमानी प्रथा, प्राचीन अॅथेन्समध्ये निवडणुकीला एक कुलीन संस्था मानले जात होते. अधिकार राजकीय कार्यालयसुद्धा या वापरापासून संतुष्ट होते. कारण लॉटरी पद्धतीने निवड लॉट कास्टींग करून केल्या जायचा. निवडणूक सुधारणा एक नि:पक्ष निवडणूक प्रणाली वा सौंदर्यशास्त्र उपस्थिती प्रणालीची प्रभावशिलता वाढविण्याची प्रक्रियांचे वर्णन करते ते येथे नाही. जनतेची इच्छा, निवडणुकीच्या संदर्भात सार्वभौम लोकांचा कौल (विशेषकरून भविष्याच्या परिणामांची भविष्यवाणीच्या संदर्भात) निवडणूक वैज्ञानिक अध्ययन, सांखीकीय अध्ययन अर्थात ''निर्णय घेतला की तय केला'' आणि अन्य प्रकारच्या मतपत्रिका जसे जनमतसंग्रह याला कधी कधी निवडणूकीच्या स्वरूपात संदर्भांकित केले जाते हे आपल्याला संयुक्त राज्यांमध्ये दृष्टिपथात पडते.

सुशासनाच्या संकल्पनेचे अध्ययन करणे :—

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे विविध क्षेत्रात मोठ्य प्रमाणात बदल घडून आले आहेत. तद्वतच शासन आणि प्रशासन व्यवस्थेतही मोठ्य प्रमाणात झालेले बदल, प्रामुख्याने अभ्यासनाची गरज आहे.

सुशासनाचे प्रमुख तत्व :—

संयुक्त राष्ट्रसंघानुसार सुशासनाची खालिलप्रमाणे वैशिष्ट्ये दिलेली आहेत. कायद्याचे अधिराज्य, समानता आणि सर्वसमावेशकता, सहभागीत्व, उत्तरदायित्व, बहुमत/मतैक्य, परिणामकारकता आणि दक्षता, पारदर्शकता, जबाबदारपणा, निष्पक्ष आकलन यांचा अंतर्भात केलेला आहे. सुशासनात

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

कोणतेही सामाजिक — राजकीय संघटन सुपरिणाम देणारे ठरावे. सदाचार आला की, जंगलराज, भ्रष्टचार संपला की चांगले शासन निर्माण होते. शासन या शब्दाला 'सु' उपसर्ग लावल्यावर 'सुशासन' शब्दाचा जन्म होतो. 'सु' उपसर्गाचा अर्थ शुभ, चांगले, मंगलमय या भावना समोर येतात. ''राजकीय आणि सामाजिक जीवनाच्या भाषेत सुशासनाला प्रमाणीत करणारे प्रशासन, स्वशासन, अनुशासन हे सर्व शब्द शासनाशी निगडीत आहे. विकासक्रमांची परंपरा ज्ञान, लोककल्याणाची भावना प्रबल प्रेरणादायी होती. मग शासनाच्या यंत्रणा कृत्रिम ठरतात. मग प्रशासन स्मार्ट (SMART) बनते.''[६]

S – Simple साधारण

M – Moral नैतिक

A – Accountable उत्तरदायी

R – Responsible जबाबदारयोग्य

T – Transparent पारदर्शक

उपरनिर्दिष्ट यंत्रणा मानवी कल्याणासाठी लोकशाही राज्यकारभारात कार्यक्षम व प्रभावी प्रशासनाची हमी म्हणजे सुशासन होय. यात भ्रष्टाचाराला संस्थात्मक बंधनात आणणे व कामकाजाच्या बाजार अर्थव्यवस्थेच्या गरजेनुसार परिभाषीत करणे, लोकशाहीची बांधीलकी, कार्यक्रम व खुले प्रशासन, सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रात स्पर्धा, बाजारपेठांची वैधता या अर्थाने सुशासन, स्वतंत्र न्यायपालीका, निपक्षपातीपणा, समानतेवर आधारित कायदे विविध आंतरराष्ट्रीय संस्थानी ग्रहित धरली होती. स्विकार्यता आणि सक्षम सार्वजनिक सेवा, उत्तरदायी निर्णय व्यवस्था या आधारे राजकीय संस्थांनी समाजात विविध हितसंबंध गुंतवून सर्वसाधारण जनमानस प्रभावीपणे प्रोत्साहित करावे, मजबूत नागरी समाजाचे महत्त्व अधिकृत व्हावे. सामाजिक उद्दिष्टये, न्याय आणि पर्यावरणीय संरक्षणासह इतर संघटनांचा वापर करून सार्वजानिक क्षेत्रात सुधारणा करण्याचा मानस व प्रोत्साहन. हे गृहितके आहेत.

जागतिक बँक, संयुक्त राष्ट्रासारख्या काही आंतरराष्ट्रीय संस्था देखील नवीन सार्वजनिक व्यवस्थापनासह सुशासनाशी संबंधित आहेत. जागतिक बँकेने १९८९ ला प्रकाशित सहारा— आफ्रिदी उपखंडावरील आपल्या अहवालात सुशासनाची संकल्पना प्रथम मांडली. या सार्वजनिक क्षेत्रांचे व्यवस्थापन, शासनाचे उत्तरदायित्व, विकासाचे कायदेशीर प्रारूप, माहिती व पारदर्शकता या चार वैशिष्ट्यंचा उहापोह केला गेला. जागतिक बँकने १९९२ ला प्रसिद्ध केलेल्या शासन प्रक्रिया व विकास या अहवालानुसार शासन ही निरंतर चाललारी प्रक्रिया आहे, शासनास अपेक्षीत दिशा देता येते, सुशासनासाठी जाणीव पूर्वक प्रयत्न करावे लागतात, नागरिकांनीसुद्धा सुशासनाची मागणी केली पाहिजे, शासनाने नागरिकांच्या मागण्यास योग्य प्रतिसाद द्यावा, अर्थात सुशासन प्रस्थापित करण्यासाठी इतर बाहय दुवे, संसाधने सहाय्यक ठरावे आणि हा बदल

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

चिरंतर ठेवण्यासाठी त्या त्या समाजामध्ये सुशासन खोलवर रुजणे आवश्यक आहे. ''भारतामध्ये सुशासनाच्या संदर्भात माहितीचा अधिकार, नागरिकांची सनद, ई—शासन, आधार, मनरेगा या योजना आणि धोरणांच्या माध्यमातून सुशासनाच्या दिशेने महत्वाची पाउले टाकलेली आहेत.''[७]

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही गेल्या ७४—७५ वर्षापासुन आपण संविधानातील निहित उद्देशांना वास्तविकतेत बदलण्यास सातत्याने प्रयत्नशील आहोतच. ''जनतेच्या खुशीत राजाची खुशी असते, जनतेच्या कल्याणतच राजाचे कल्याण असते, असे महान अर्थतज्ञ आचार्य कौटील्यांनी आपल्या अर्थशासत्र ग्रथांत मटले आहे.'' जगभरातील सरकारांनी उत्तरदायी पारदर्शक आणि जबाबदार प्रशासनाला अंगीकारले आहे. योग्यता, तत्परता, उत्तरदायीत्व, संपर्क, विश्वसनियता, सुउद्देश, सातत्य अशी उदात्त तत्वे निहित आहेत. भारताकडे विशाल मानव संसाधन, सर्वोत्तम नागरी सेवा, रचनात्मकता, विविध क्षेत्रातील शिफारशी आणि सूचनांच्या माध्यमातून गरीब आणि श्रीमंतामधील दरी संपविण्याची गरज आहे. गरीब घटकांचे रक्षण, त्यांचे आरोग्य, शिक्षण आणि निवारा यांना सर्वोच्च स्थानी आणावे लागेल. प्रत्येक सुधारणांना मानवी चेहरा असावा, सोबतच विकासाचा लाभ अंतिम घटकातील व्यक्तीपर्यंत पोहचावा. जनतेच्या पैशाचा वापर योग्य सेवा आणि स्थायी संपत्तीच्या निर्मितीसाठी केला जावा, सातत्यपूर्ण संपर्क हे सुशासनाचे महत्वपूर्ण अंग आहे. सरकारने जनतेशी संपर्क करून विचारांची आदान—प्रदान करणारी दळण वळण साधनांचा अवलंब केला पाहिजे.

आपल्या भारतात अटलबिहारी वाजपेयी हे संपर्क क्रांतीचे सूत्रधार आहेत. त्यांच्या जन्मदिनीच आपण सुशासन हा दिवस साजरा करतो. सुशासनातील सर्वात मोठे अडसर म्हणजे अधिकारांचे केंद्रीकरण किंवा अतीकेंद्रीकरण. नोकरशाहीत विविध स्तरांवर सत्तेचे केंद्रीकरण, राजकारणाचे अशुद्धीकरण, पंचायतराज ते संसद यांच्या निवणुका एकाचवेळी न होणे, कठोर कायदेशीर तरतुदी नसणे, पक्षांतराचे वाढते प्रमाण, यांना आवर घालण्यासाठी जनतेने चारीत्र्य, क्षमता, योग्यता आणि आचरण थ्वनत दृ ब बैंतबजमतए ब्बंबपजलए ब्सपइमतए ब्वदकनबज या आधारावर उमेदवारांना मते द्यायला हवी. संविधानातील घटना दुरूस्ती ७३ व ७४ मधील सुधारणांना तळागाळातील स्तरावर प्रभावीपणे लागू करावे. पंचायत आणि नागरी संस्थांना पुरेसा निधी आणि अधिकार उपलब्ध करून द्यावेत. विकास आणि सुशासन हातात हात घालून चालतात. जेथे भय, भूक, भेदभाव, भ्रष्टाचार आणि अत्याचाराला काणतेही स्थान उरणार नाही, तेव्हाच आपण 'सुशासन' आले असे म्हणु शकतो.

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

संदर्भसुची :—

1. Levi David (Ed) : The Oxford Handbook of Governance, Oxford, 25 April २०१६

2. लोकमत न्यूज नेटवर्क : 'सुशासन निर्माण करण्यासाठी' लोकमत न्युज नेटवर्क Published : January 04, २०२१

3. मनोज जाधव : जिल्हापरिषद सामान्य विभागाचे उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी मनोज जाधव, सुशासन निर्माण करण्यासाठी लोकमत न्यूज नेटवर्क Published : January 04, २०२१

4. प्रशांत विघे : लोकशाही निवडणुक प्रक्रिया आणि सुशासन, डॉ. धर्मेन्द्र तेलगोटे श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर पेज नं. ६.

5. डॉ भास्कर लक्ष्मण भोळे : भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण पिपलापुरे अॅण्ड क. पब्लिशर्स, नागपूर पे ने ३०३

6. विकिपीडिया

7. Levi David (Ed) : The Oxford Handbook of Governance, Oxford, 2012

8. निला संगमेश्वर : The Oxford Handbook of Governance, Oxford, 05/10/2019

9. प्रशांत विघे : लोकशाही निवडणुक प्रक्रिया आणि सुशासन, डॉ. धर्मेन्द्र तेलगोटे श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. २०१९

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

डॉ. नितीन डी. गौरखेडे

एम. ए., एम. फिल. (राज्यशास्त्र), पीएच. डी.
सहाय्यक प्राध्यापक तथा राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
स्व. वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय,
रोहना, ता. आर्वी, जि. वर्धा.

- १२ वर्षांचा अध्यापन कार्याचा अनुभव.
- आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय जर्नलमधून शोधनिबंध प्रकाशित.
- राष्ट्रीय परिषद व चर्चासत्रामध्ये साधनव्यक्ती म्हणून सहभाग.

डॉ. मुक्ता गोविंदराव सोमवंशी (गंगणे)

एम. ए. (लोकप्रशासन), बी.एड्., सेट, पीएच. डी.
सहयोगी प्राध्यापक,
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक,
कै. रमेश वरपुडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, सोनपेठ, जि. परभणी.

- २२ वर्षांचा अध्यापन कार्याचा अनुभव.
- आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय चर्चासत्रातून सहभाग व पेपर वाचन.
- आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय जर्नलमधून पेपर प्रकाशित. तसेच वृत्तपत्रांमध्ये लेख प्रकाशित
- Women's Safety : Challenges and Remedies', ' Impact of Social Media on Society'
- या विषयावर ' भारतीय सामाजिक विज्ञान संशोधन परिषद' (ICSSR) द्वारे पुरस्कृत राष्ट्रीय परिषद व चर्चासत्राचे आयोजन. तसेच विविध कार्यशाळांचे आयोजन. राष्ट्रीय परिषद व चर्चासत्रामध्ये साधनव्यक्ती म्हणून सहभाग.
- पंचायतराज संस्थेतील महिला प्रतिनिधी व निर्णय प्रक्रिया व कार्यालय प्रशासन' या पुस्तकांचे प्रकाशन.

Aadhar Publications
New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal, VMV Road, Amravati - 444604.
Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9595560278

ISBN:978-93-91305-63-5

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

भारतीय साहित्य

स्वरूप आणि समीक्षा

संपादक

डॉ. शरयू तायवाडे
डॉ. राजेंद्र वाटाणे
डॉ. कोमल ठाकरे

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj ★

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

भारतीय साहित्य
स्वरूप आणि समीक्षा

संपादक
डॉ. शरयू तायवाडे
डॉ. राजेंद्र वाटाणे
डॉ. कोमल ठाकरे

राघव
राघव पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स
नागपूर | जबलपूर

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

Bhartiya Sahitya | भारतीय साहित्य
Swaroop Aani Samiksha | स्वरूप आणि समीक्षा

संपादक : डॉ. शरयू तायवाडे, डॉ. राजेंद्र वाटाणे, डॉ. कोमल ठ
Editors : Dr. Sharayou Taywade, Dr. Rajendra Watane, Dr. Komal

प्रथम आवृत्ती : २२ जून २०२२

ISBN : 978-93-93673-03-9

© डॉ. राजेंद्र वाटाणे
१२४, बापूनगर, उमरेड रोड, नागपूर - ४४० ०२४
भ्रमणध्वनी : ९९२२४४३५६६

प्रकाशक
राघव पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स
राजविलास टॉकीज जवळ, महाल,
नागपूर - ४४० ०३२

अक्षरजुळवणी व मुद्रक
महालक्ष्मी ऑफसेट, सिरसपेठ,
नागपूर

मूल्य : ₹ ३००.००

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

राष्ट्रसंतांचे वाङ्मयीन विचार

– प्रा. रमेश मनिरामजी धोटे
आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
देसाईगंज जि. गडचिरोली
मोबाईल नंबर : ९४२०५५५१३५

भारतातील विदर्भाच्या भूमीत जन्माला आलेल्या अनेक साधू संतांनी समाजोपयोगी कार्ये केले, अनेकांनी क्रांतीच्या चळवळी उभारल्या, त्यासाठी त्यांना तुरुंगातही जावे लागले व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची साहित्यकलेतील प्रतिभा अलौकिक होती. त्यांच्यात गायनकला, वादनकला, संगीतकला, अश्वकला, पोहण्याचीकला, नाट्यकला, शाहिरीकला, कुस्तीकला, भाषण-प्रवचनकला अशा विविध कला होत्या. राष्ट्रसंताचे व्यक्तिमत्व अष्टपैलू होते. त्यामुळे त्यांना संतमंडळात महत्वाचे स्थान होते. संतांचीच परंपरा तुकडोजींनी विसाव्या शतकात कायम ठेवली. जनतेसमोर आदर्श ठेवला, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात –

मै शब्द की खैरात हू, सब शब्द मेरे पास हई !
मुर्दे जगा दू शब्द मे, होता अशुभ का र्हास है !!

अशा रचनेतून त्यांच्यातील दैदीव्यमान शक्ती लक्षात येते, राष्ट्रसंतांनी तुकडोजी महाराजांनी मराठी व हिंदी या दोन्हा भाषेत साहित्य निर्मिती केली, त्यांचे गद्य आणि पद्य साहित्य जीवंत आहे, त्यांनी भाषणे आणि लेख गद्यात लिहिले, तर भजने, आरत्या, पदे, पोवाडे, ओवी, बरखा, श्लोक, पद्य साहित्यात लिहिले, त्यांचे संपूर्ण साहित्य आजही लोकमानसात दरवळतांना दिसून येते.

जीवनवृतांत :

भारताच्या अभ्युदयासाठी आजीवन परिश्रम करणाऱ्या संत तुकडोजींचा जन्म निसर्गाच्या प्रतिकूल परिस्थितीत झाला. त्यांच्या मुहूर्तावरी मेघांचा गडगडाट, विजांचा कडकडाट आणि सोसाट्याचा वारा सुरू असून घरावरील छप्पर उडून गेले होते. असेही सांगितल्या जाते. त्यांचा जन्म ३० एप्रिल १९०९ रोजी यावली या गावी झाला. त्यांचे नाव माणिक बंडोजी ठाकूर असे होते. मंजुळा आईच्या पोटी माणिक विदर्भाच्या मातीत

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College
Desaiganj (Wadsa) Dist- Gadchiroli

जन्माला आला. "'माणिक' म्हणजे नरवाच्य चुबळ्या बोटावरी असणाऱ्या आडकोजी महाराजांचा कृपाप्रसादच होय. त्यांनीच माणिकला तुकड्या हे नाव दिले होते."[१] माणिकचे बालपण अत्यंत खोडकर होते. चार भिंतीच्या आत शिकविल्या जाणाऱ्या शिक्षणापेक्षा त्यांचे मन भजन, किर्तन, आख्यान ह्यात विशेष रमत असे. लहानपणापासून त्यांच्या मनाला देवदर्शनाची आत्यंतिक ओढ होती. ही ओढ त्यांच्या अनेक भजनातून व्यक्त झालेली दिसते. परिभ्रमण करीत असतांना ते रामटेकला आले आणि नारायण टेकडीवर ईश्वर प्राप्तीचा मार्ग शोधू लागले. नंतर ते चंद्रपूर जिल्ह्यातील नेरी या गावी गेले. तेथील घनदाट अरण्यात हिंस्र पशूंच्या सहवासात राहू लागले. चिमुरच्याही जंगलात त्यांनी वास्तव्य केले. स्वरचित भजने खंजेरीवर गाऊन त्यांनी आबालवृद्धाची मने आपल्याकडे आकर्षित केली. त्यावेळी देवबाबा म्हणून लोक ओळखू लागले.

कार्यकर्तृत्व :

राष्ट्रसंत ही पदवी त्यांना त्यांच्या कार्यकर्तुत्वावरून मिळाली होती. त्यांनी असंख्य भजने, अभंग भजनावलीच्या रूपात निर्माण करून ग्रामगीतेसारखा महान ग्रंथ निर्माण केला. त्यांनी अनेक मासिके काढली. त्यांची ग्रामगीता म्हणजे एक अनोखी ग्रंथसंपदा आहे. ग्रामगीता १९५५ साली प्रकाशित झाली. ग्रामगीता या ग्रंथात आठ पंचक आहेत. त्यात चाळीस अध्याय आणि एक उपसंहार असे एकेचाळीस अध्याय त्यात समाविष्ट आहेत. त्यांची ग्रामगीता देशाच्या प्रत्येक खेड्यापाडयातील वातावरणात परिवर्तन निर्माण करणारी आणि राष्ट्रविकासमय ज्ञान देणारी होती. कोणत्याही कष्टकऱ्यांना, श्रमिकांना तत्वग्रंथच वाटावा अशी होती. ही ग्रामगीता कृषकांना म्हणजेच ग्रामनाथांना अर्पण केली. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे निर्वाण कॅन्सरने ११ ऑक्टोबर १९६८ रोजी दुख:दायक झाले.

"महाराष्ट्र संत-कविपरंपरा ! तैसाची चरित्र ग्रंथचा प्रसारा !
वळणी लावाया समाज सारा ! ग्रंथ लिहिले बहुतांनी !!"[२]

राष्ट्रसंताचे वाङ्मयीन विचार :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे वाङ्मयीन विचार मानवी जीवनावर फारमोलाचे आहेत. जनभाषेच्या आधारे जीवनकाव्य रंगवून दैवत्व जगविणे स्वप्न सौंदर्य शब्द प्रक्रियेने व्यक्त करून ते प्रत्यक्ष आकारास आणणे अशी माणुसकी व मानवी प्रतिष्ठा देशात वाहून राष्ट्रीयतेसाठी आजपूर्ण रचना हेच खरे वाङ्मय असा साहित्य निष्कष राष्ट्रसंतांनी लावला आहे, आणि त्या निष्कर्षास अनुरूप अशीच साहित्य संपदा त्यांनी निर्माण केली आहे. त्यांचे वाङ्मय राष्ट्राचे पुनरुजीवन करणारी संजीवनीच ठरली आहे.

राष्ट्रसंतांनी शब्दांचे सामर्थ्य जाणले आहे. म्हणूनच ते म्हणतात शब्दांचा प्रभाव अत्यंत मोठा आहे. दुर्बलांना निपुन बनविण्याचे सामर्थ्य मरणोन्मुख राष्ट्रांच्या अंगात नवचैतन्य खेळविण्याचे सामर्थ्य शब्दांच्या अंगी आहे. खेड्यापाड्यातील जनतेला हक्काची व कर्तव्याची जाणीव लोकभाषेतून करून देण्याचे कार्य प्रत्येक जाणणाऱ्या व्यक्तीने आज केले पाहिजे तरच राष्ट्रांचे भवितव्य उज्वल होणार आहे. वाङ्मयाचे असाधारण महत्व जाणून त्यांनी समाजोपयुक्त असे अक्षर वाङ्मय निर्माण केले. !! "मै कवि नही हु, मै पिछडे जनोकी भावना! इन्सान बनने चले मै उसकी हू शुभकामना ! ही कवितांची आगळी वेगळी दृष्टी त्यांच्या विपुल साहित्य संविदेतून आविष्कृत होतांना दिसते साहित्याला बदलते शक्ती सामर्थ्य म्हणतात. साहित्य ही महान शक्ती जगातील मोठ्या शक्तीपैकी एक आहे. या शक्तीचा उपयोग माझ्या समाजाला व्हावा आमच्या देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी ही शक्ती भक्ती भावाने वेचली जावी ...... साहित्य हे समाजाला सामर्थ्य देऊन पुढे नेण्याचे माध्यम आहे."[३]

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे पद्य ग्रंथ : अनुभवामृत अभंगावली भाग १ व २ प्रकाशित झालेल्या या अभंगावलीत गुरुस्तवन, ईश्वर भक्ती, वेदांत धर्माचे कर्म यासारख्या गोष्टींचे मार्मिक विवेचन केलेले आहे. आदेश रचणाऱ्या शिघ्रकाव्याद्वारे त्यांनी सामुदायिकतेचे महत्व गुरुदेवाच्या आदेशाचे महत्व सामुदायिक प्रार्थनेचे महत्व मानवी समाजांना त्यांचे क्रांतीकारी विवेचन केले आहे.

अनुभव सागर भजनावली भाग १ व २ : या भजनावलीतून तुकडोजींच्या प्रारंभीक मनोवस्थेचे चित्र आलेले आहे. त्याचबरोबर अनुभविकांच्या शब्दांचे सामर्थ्य व आत्मानुभवातून उफाळून आलेली ईश्वर प्राप्तीची आस या सर्व विषयांचे प्रकटन होतांना दिसते. समाज संजीवनी, अरुणोदय, आनंदामृत, नवजागृती, जिवनजागृती, क्रांती-विना, दिव्यदर्शन व विवेकमाधुरी, भक्तिकुंज भजनावली स्पुर्तीरंग, लोकशाहीचे पोवाडे, माझी आत्मकथा, राष्ट्रीय भजनावली, अशा लेखनातून शेतकरी शेतमजुर विदवान, पंडित, श्रीमंत गरीब, साधूसंतांसाठी विपुल पद्यरचना त्यांनी केलेली आहे.

ग्रामगीता :

"ग्रामनाथाला अर्पण केलेला हा ग्रंथ ग्रामाच्या पूर्ण निर्मितीचा ठसठसीत आराखडा होय."[४] मानवनिष्ठा, विज्ञान निष्ठा स्त्रियांचे संतुलित स्वातंत्र्य गुणकार्य विभाग अशी श्रम विभाजन व्यवस्था त्यांत आलेली आहेत. एकूण ४९ प्रकरणाची विभागणी अष्टपंचकामध्ये केलेली आहे. ग्रामांचे नवनिर्माण हे मुख्य प्रायोजन बाळगून राष्ट्रासह विद्येची उन्नती अपेक्षली आहे. कृषिशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र ह्या सर्व

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj
PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College
Desaiganj (Wadsa) Dist- Gadc

विज्ञान शाखांचा सखोल अभ्यास करून नविन तत्वे प्रतीपादन केलेली आहेत. त्याशिवाय अध्यात्माचे नवीन उन्मेष देखील दर्शविले आहेत. हा ग्रंथ एक परिवर्तनक्षम संमतशील व विचारशील काव्यसंग्रह होय.

मंजुळा मातेच्या निर्वाणापश्चयात लिहिलेली भजने प्रेममंजलीत सामविष्ट झालेली आहेत. सांध्यरंगीत, दारूबंदी भजनावली, आत्मविकास, प्रार्थनाकारक इत्यादी मधून सर्वधर्मसमभाव, स्वातंत्र समता, बंधुता, राष्ट्रप्रेम आणि मानवता. स्फूर्ती निर्माण करणारी भजने लिहिलेली आहेत.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी काही मराठी पद्य ग्रंथाची रचना केलेली आहे. गीताप्रसाद युगप्रभात, सुविचारस्मरणी, राष्ट्रसंतांची प्रवचने, भाषणे, विचारशांतीयोग, समाजोन्नती, राष्ट्रसंतांची पत्रे हितबोध, पंचरत्न सेवास्वधर्म, श्रीगुरुदेव मासिक, राष्ट्रसंत अमृतवाणी श्रीगुरुदेव विचार पद्धती, नेपाळ यात्रा, जपान मधील भाषणे असे अनेक उपदेश करणारे स्फुट लेखन राष्ट्रसंतांनी केलेली आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिखित हिंदी गद्य वाङ्मय राष्ट्रसंतांनी दिलेली व्याख्याने केलेला उपदेश हिन्दीग्रंथात आलेला आहे. समाजकी भूल भारत साधूसमाज की सेवा साधनाय सुधासिंधू की लहरवे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध मेरी जपान यात्रा तसेच नवप्रकाश व इश्वर प्राप्तीचे रहस्य अशा विविध प्रकारची ग्रंथ लिहिलेली आहेत. या सोबतच आत्मप्रभा भजनावली व ज्ञान कुंज भजनावली पद्यमय ग्रंथ महाराजांनी लिहिलेले आहे. अशीच विपुल गद्य-पद्य तसेच हिंदी, मराठी साहित्य निर्माण केलेली आहे.

आज विज्ञानाच्या युगात सर्व प्रकारची प्रगती चालू आहे. परंतु माणसामधील माणुसकी संपण्याच्या वाट्यावर आहे. आजचीही खरी शोकांतिका आहे. म्हणून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या साहित्यातून माणुसकीची महापूजा मांडली आहे. प्रथमवाद, राष्ट्रीय एकात्मिकता, सर्व धर्मसमभाव, सामाजिक समता, आत्मनिष्ठा, विज्ञाननिष्ठा लोकाभिमुक्तता राष्ट्रोद्धार आणि विश्वशांती हेच राष्ट्रसंतांच्या साहित्य निर्मिती मागील शुप्रभ प्रकाश स्तंभ आहेत. हिंदी-मराठी गद्य-पद्य ग्रंथातून राष्ट्रसंतांनी वरील सर्वप्रकारचे विचार आपल्या वाङ्मयातून लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे महान कार्य केलेले आहे. राष्ट्रसंतांचे साहित्य हे मानवता केंद्रीत असल्यामुळे त्यातून देशाचाच नाही तर विश्वाच्या कल्याणाचा विचार झालेला आहे. त्यामुळे भारतीय साहित्यात त्याचे मोल निर्विवाद मान्य करावे लागते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. संत तुकाराम, संत तुकडोजी तुलनात्मक दर्शन – प्रा. डॉ. राम घोडे, साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर २००९ पृ. ३२
२. सार्थ ग्रामगीता संपादक सुदामजी सावरकर, आशा ऑफसेट प्रिंटर्स नागपूर, ऑक्टो. २००६, अध्याय ४० वा ओवी. क्र. ४५
३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व्यक्ती आणि वाङ्मय – अक्षय कुमार काळे, विसा बुक्स नागपूर २००१ पृ.११३
४. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ संपादक प्राचार्य रा.तु.भगत चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, २००९६ पृ. ७७

■ ■ ■

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College
Desaiganj (Wadsa) Dist- Gadchiroli

FEMINIST PERSPECTIVES IN ENGLISH LITERATURE

Editor :
Dr. Sunil S. Bidwaik

Publishing Year : Nov. 2021

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

Office No. 28, Vishal residency,
Kasarwadi Pune - 411034
Contact : **7083766990 / 8600071634**
Email : eagleleap.pp@mail.com

Publisher

Eagle Leap Printers & Publisher Pvt.ltd

ISBN : **978-81-951599-4-9**

PUBLISHING DATE : **20/11/2021**

9 788195 159949

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form

Preface

The basis for this book stemmed from my passion to understand 'Feminist Perspectives in literature'. Feminism focuses on the theory of patriarchy as a system of power that organizes society into a complex of relationships based on the assertion of male supremacy. In light of this theory, the oppression and marginalization of women is thus shaped not only by gender but by other factors such as race and class. The term feminism encompasses various social movements, from the late-nineteenth-century women's rights movement to the mid-twentieth-century women's movement in Europe and the United States, as well as referring to theories that identify and critique injustices against women. Feminism is said to be the movement to end women's oppression. A core connotation of "feminism" is thus a commitment to revealing and eliminating sexist oppression.

With the above intention, each chapter has discussed different aspects of '*Feminist Perspectives*' through the lens of a particular discipline. The journey of all the contributions of this book has been very time consuming. The passion of all the contributors in writing each of the chosen topics was an actual reflection of how they seemed to be an expert in each of their area of interest. The purpose of each one of them was to bring possible solutions for eradicating the women's oppression and that can focus on the betterment of our society through a solution-based and right-based approach.

Dr. Sunil S. Bidwaik

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

9.	Dr. Radhakrishna G. V.	Indian Feminist Theatre - An Appreciation	87
10.	Dr. V. S. Sankara Rao Chinnam	Psycho - analysis Of Female Characters In Manju Kapur's Novels	94
11.	Dr. Dinesh A. Gundawar	Feminist Approach In Literary Criticism	104
12.	Dr. Sunanda S. Shelake	Portrayal Of Patriarchal Oppression Towards The Female In Girish Karnad's Play Naga - Mandala	110
13.	Dr. Ajay G. Murkute	Feministic Perspective In Bapsi Sidhwa's Ice-candy-man	114
14.	Dr. Shanker Singh Solanki	Kamala Markandaya's Feministic Approach In The Novel "A Handful Of Rice	122
15.	Dr. Sharad R.vihirkar	Indian Feminism : Exploration Of Self By Pricilla Hart In Shashi Tharoor's 'riot'	127
16.	Dr. Amit. Y. Kapoor	Feminist Voices In The Indian English Novel	135
17.	Dr. Amol Musale	One Indian Girl : A Relook Into Feminism	142
18.	Dr. Hitendra B. Dhote	Representation Of Female Characters In Chetan [illegible]	148

20.	Dr. Ganesh J. Gaikwad	Feminist Approach In Literary Criticism	160
21.	Assi. Prof. Sandeep Agrawal	Interrogating The Norms Of Heterosexuality In ' A Muggy Night In Mumbai'	165
22.	Shrikant Niranjan Puri	Types Of Feminism	170
23.	Mr. J. A. Navlekar & Dr. A. R. Aney,	Impact Of Culturally Diversified Society On The Female Characters In Chitrabanerjee Divakaruni's 'the Bats', 'clothes', 'silver Pavements Golden Roof' And 'the Word Love' In Arranged Marriage	177
24.	Ms. Sayali Kawale	Patriarchy Curbed Sexual Abuse : A Feminist Study Of The Selected Novels Of Contemporary Indian Women Writers In English	185
25.	Ms. Mokana Sundari M.	Accredited Women Writers Of Empowerment In Indian English Writing	195
26.	Rajkumar Khushalrao Nandagawali	Representation Of Female Characters In Indian Literature	202
27.	Jayashree B K	Status Of Women In Ancient Indian Literature	206
	Mr. Satish	A Flight Of Pigeons : An [illegible]	[illegible]

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

all the spheres in comparison to men and hence have retarded their progress and development for all these years.

Our world has witnessed women performing great roles as leaders, administrators and entrepreneurs. These great women personalities have indeed given enough proof that they are in all the possible ways equal to men. Thus it clearly indicates that today's world needs both men and women to work together in making this world a better place rather than gender bias approach which have been followed for centuries. Our motives and meaning of life, contentment and success have indeed undergone a drastic change. Today it needs both men and women to work together as equals or complementary to each other to make this world complete. It calls out to all of us in understanding and redefining the role of women in every aspect of life without which the real growth and progress of human civilization would be incomplete.

Dr. Sanjaykumar Singh
Principal
Sharadrao Pawar Arts & Comm. College,
Gadchandur Dist- Chandrapur M. S.

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

Adarsh Arts & Commerce College Desaiganj

INDEX

Sr. No.	Author	Title	Page No
1.	Dr. A. Shajitha Banu & Dr. N. kavitha	Reflecting The Indian Spirit : Exhibiting Inner Strength Amidst Turmoil And Turbulence Of Women Characters In The Select Novels Of Kamala Markandaya	6
2.	Dr. N. Kavitha Dr. A. Shajitha Banu	Portrayal Of Indian Women And Culture In The novels Of Rohinton Mistry	17
3.	Dr. Amanpreet Kaur	Representation Of Womanhood In Selected Works Of Prominent Women Writers In Indian Writing In English: Kamala Das, Shashi Deshpande, Anita Desai, And Arundhati Roy	24
4.	Dr Ravindra D. Hajare,	Predicament Of Women In Khalid Hosseini's 'a Thousand Splendid Suns'	40
5.	Dr. Sunil S. Bidwaik	Feminine Sensibility In The Poems Of Kamala Das	50
6.	Dr. Jayasudha	The Concept Of Feminist Consciousness In Kavery Nambisan's The Scent Of Pepper	60
7.	Dr. Susheela. B	Feminist Tenets In The Novels Of Margaret Atwood	70

18 REPRESENTATION OF FEMALE CHARACTERS IN CHETAN BHAGAT'S NOVELS

Dr. Hitendra B. Dhote
Head, Dept. of English
Adarsh Arts and Commerce College,
Desaiganj, Di- Gadchiroli.(M.S.)

Realistic representation of contemporary Indian society is the chief feature of Indian writing in English, particularly fictional writing. The fictional works of Post-Independence Indian writers in English, like Salman Rushdie, Arundhati Roy, Shashi Tharoor, Vikas Swarup, Chetan Bhagat, Aravind Adiga, to mention the few, echoes the reality in the existent Indian society. They have depicted the problems, difficulties and sufferings of the poor section of the society and their struggle to break the age old traditions to fulfill their dreams and aspirations to live the life of freedom and dignity. They have also exposed how the cyber setup of the modern world has changed the lifestyle, mindset and outlook of the modern Indian youths. The writings of Chetan Bhagat, popularly known as the writer of the youths, reflect the contemporary society on the one hand and are replete with authentic and bold representation of the youths with their problems, dreams and aspirations on the other.

Chetan Bhagat, a celebrated name in the brigade of new generation writers of post- Independence fiction in Indian English literature, has six fictions and three non-fiction books to his credit till date. Bhagat also writes opened columns for leading newspapers. All of his novels are best sellers and most of them are adapted for Bollywood movies. All his six fictions realistically represent the contemporary Indian society and some of the very acute issues faced by the people. As a result Bhagat has been stamped as a writer of realistic fiction in the modern time.

In his fictional world Bhagat has boldly exposed the faulty higher education system in India, corruption, the anxieties and insecurities of the rising Indian middle class, including questions about career, inadequacy, sex, marriage, family conflicts in a changing India, lost love, thwarted ambitions, absence of family affection, pressures of a patriarchal set up, and the work environment of a globalized office. Bhagat has also exposed the filth of the modeling and recorded the sexual audacity of the woman protagonist. The present paper is an attempt to critically evaluate the representation of female characters in the novels of Chetan Bhagat.

Women in Bhagat's novels have their own ideology and way of living. They are no more timid and hesitant in expressing their desires and aspirations. They are the women of modem India. Through his women characters Bhagat shows that their position has changed considerably. Their status is much improved than it was decades ago. Their position is equal to that of men, socially, economically, educationally, politically and legally. His women protagonists enjoy have the right to receive education, inherit and own property and participate in public life.

The place of action of Bhagat's novels is set in the hustle and bustle of Metropolitan Indian cities. He highlights that with the growing urbanization and globalization, a number of opportunities have opened up all around. The women there want to be economically independent. They seek employment anywhere and remain free individuals. His characters are social rebels and his female protagonists remind us of the female characters of G. B. Shaw for their vitality viz. Natural female instinct.

Patriarchal approach presented difference between man and woman, men as superior and women as inferior. Keeping aside the patriarchal spectacle Bhagat has presented men and women equal to one another. He asserts that the global atmosphere has removed all barriers like class, caste, religion, gender, etc. He advocates that even belittled women should be given their due place and respect. With their own intellect and abilities, his women protagonists are seen working shoulder to shoulder with men. In *One Night @ the Call Centre* (2005), Bhagat's second novel, the number of men and women working in call centers is equal. His Women find no problem in the timings of work and choose to work in night shifts. They earn their own living and make career choices. It is realistically presented through Esha, women protagonist in the

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist- Gadchiroli

novel. She resides in Delhi leaving her home in order to make her modeling dream come true.

Bhagat's women enjoy equal status with men even in case of marriages. They are shown asserting their own opinions and choices regarding life partner. In the old era, a marriageable boy/girl, particularly a girl was bound to marry the match of their parents' choice and that was regarded as their religious duty to repay the debt of parenthood. Bhagat shows his women protagonist breaking this age old tradition. Priyanka, another women protagonist again in *One Night @ the Call Centre*, makes her own choice in case of marriage quite contrary to her parents' expectations. In *2 States* (2009), Bhagat's fifth novel, Ananya tries to convince her parents till the end in order to marry her lover Krish. This makes Bhagat's writing, undoubtedly, more feminine than masculine. He gives voice and shows his concerns more to his ladies than to his heroes. Like Shakespeare, he has created better heroines than heroes. Bhagat's added concern for women characters can be taken as his stand that the steps towards women empowerment should speed up. Bhagat claims women empowerment as one of the positive effects of globalization.

Bhagat's treatment of love distinguishes him from his contemporaries. In his opinion love, the very essence of livelihood is not at all emotional issue. In his fiction the attitude of youths towards love, marriage, and sex is quite casual. Love is an instinctual feeling and the young generation feels the vibrations of it every now and then. However, the way they propose it and carry out love has definitely changed. In his fictions, there are love proposals and rejections of but everything is taken quite healthily or say in a matter- of fact way. Vroom in *One Night @ the Call Centre* loves Esha, and proposes to her three to four times. She, however, keeps rejecting him all these times. Even though it is so, they work together and maintain quite a healthy friendship. Shyam and Priyanka, in the same novel, have been in relation ever since their college time. When they think that they should break up, they formally come together and put a break to their relationship. Ultimately, when everything has been settled down, they come together and decide to marry. Through this Bhagat shows the readers the changed relation equations of modern time. Shyam develops a casual love relationship with another girl at the call center. A marriage proposal of an NRI working with Microsoft entertains Priyanka's fancy for the time being but when she learns about the baldness of the guy, her affection turns once again towards Shyam. In *2 States* Bhagat depicts love between Krish and Ananya in a different way. At IIM Ahmedabad, Krish start studying with Ananya in her room. Krish is unable to concentrate on his studies, as he is distracted by Ananya's looks. One day he tells her so and their love-life gets started quite surprisingly.

Bhagat's women protagonists are trendy and externally modern. He has shown them more willing, confident and courageous. Bhagat is the first writer among his contemporaries who has delineated woman as the hunter. The women are the chaser and the men are the chased in his novels. In *The 3 Mistakes of My Life (2008)*, Bhagat's third novel, Vidya chases Govind. He responds to Omi thus, "I didn't hit on her. She hit upon me." [Pp. 21] Vidya has haunted him and he is the hunted.

Bhagat's women use all tactics to serve the female instinct. They come out as the icon of vitality and bravery for the young women. His women take initiative in the courtship. They steer forth the courtship until it converts into the commitment of living togetherness. Bhagat, on the other hand, has shown his male protagonists making all attempts to avoid the snoop of the women's charms. When they fail to exorcise vitality of the counterparts, they become passive in the game. They neither expel nor receive the stimulus. Things happen to them naturally. Govind is a passive participant in the amorous pursuit. In *Revolution 2020* (2011) Bhagat's fifth novel, both Aarti and Gopal come closer to each other, cross the limits of friendship and come too close and become one, at the hotel room. In spite of having fiancée, Aarti indulge in Physical relation with Gopal in spite of knowing that the happening is wrong.

In *The 3 Mistakes of My Life* Govind and Vidya indulge in sex every now and then and keep their accounts of physical relationship update for the ready reference. Bhagat's youths look at sex as a but- obvious thing in love. That is why they indulge in sex every now and then.

Bhagat has successfully tried to describe the opinion of the youth about love and pre-marital sex. For him the activity of sex is as common as smoking or taking a sip of wine. In Bhagat's opinion sex is not a crime if it is committed with common consent. Bhagat is the creator of a new society where sex will not be seen like a taboo but like a common source of pleasure like smoking

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

cigarette or sipping wine which can be enjoyed by the partner anytime anywhere. Bhagat has been vehemently criticized on the issue of open sex. The critics need to see Bhagat as a producer and propagator of modern and western thoughts and ideas. Through his writing he has tried to explore the mentality of today's youths. The ideas of the youths in today's cyber world are far different from their forefathers. Naturally his writing fails to stand on the mark of expectations of the older generations. So his novels may give the readers with traditional patriarchal outlook cultural shocks who fail to understand that the changes in the carnal desires on the part of the modern youth are an inevitable impact of globalization, modernization, and corporate world.

To sum up, Chetan Bhagat has sincerely worked at representing the ground reality of the contemporary scenario of the present middle class society, particularly of the youths, in his novels written till date. His women protagonists belong to modern globalized India. They are truly modern in their ideas and outlook, no more timid and hesitant. They share shoulders with their male counterparts anywhere and anytime. They are not the puppets in the hands of their parents. Unlike their foremothers they want to live and enjoy their lives as per their aspirations. They break the social protocol man ever chases woman. Their attitude towards sex is not laden with guilt. They look at sex as a way of expressing their love for their partner. Bhagat has taken a step ahead to create a new society where women can live freely and do everything freely. He is a realist and writes what he feels right.

References :

Bhagat, Chetan. One Night @ The Call Center. New Delhi: Rupa & Co, 2005.

The Three Mistakes of My Life. New Delhi: Rupa & Co, 2008.

2 States. New Delhi: Rupa & Co, 2009.

Revolution 2020. New Delhi: Rupa & Co, 2011

19

VOICE OF WOMEN IN INDIAN WRITING IN ENGLISH LITERATURE: A REVIEW

Dr. Nitin Ramprasad Jadhao

(Asst. Prof) Department of English

Raje Chhatrapati Kala Mahavidyalaya, Dhamgaon Badhe Dist.Buldana

Mob. No. 9881803128

Mail:nitinjadhao4@gmail.com

Traditionally, right from the ancient days, India was a male-dominated culture. Indian women were covered with many thick, slack layers of prejudice, convention, ignorance and reticence in literature as well as in life. They were inanimate objects, who followed five paces behind their men, they had to be gentle, patient, gracious, and for generations together. Bengali women were hidden behind the barred windows of half dark rooms, spending centuries in washing clothes, kneading dough and murmuring verses from "The Bhagavad-Gita and The Ramayana" in the dim light of sooty lamps (Neeru, 2008). The Indian woman today is no longer a Damayanti, she is a Draupadi or a damius or a Nora or a candid Joan of Are. Social reformers, Raja Ram Mohan Ray, Pandit Iswar Chandra Vidyasagar and political revolutionaries like Mahatma Gandhi and Pandit Nehru lent her a new dimension, gave her a new direction.

Much of the world's literature has been dominated by a canon that nearly dismissed women's writing more than two centuries ago. The counter-canons that have emerged as the result of this exclusion have helped to establish women's writing in mainstream culture, but still in some ways fail to acknowledge women's literature coming from non-white countries. This essay is an attempt to highlight some of the works produced by women in India over the ages. Although India has a history of ancient civilizations such as the Harappa and Mohenjodaro, and of matrilineal societies in the south, no written records of women's literary prowess exists predating the 6th century BC. The

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College, Desaiganj (Wadsa) Dist.- Gadchiroli

Orient BlackSwan

Prelude

A Textbook for College Students

Board of Editors

Prelude: A Textbook for College Students is an English textbook prescribed for first-year BCom, BSc, BSc (IT) and BCA (Science) students at Gondwana University, Gadchiroli, and has been prepared as per the Choice-Based Credit System (CBCS) guidelines of the University Grants Commission (UGC).The book has sections on prose, poetry, grammar and communication skills and thus offers a pedagogically comprehensive course in English.

Literature units cover a range of topics and include additional material on the writer and the text, as well as a glossary and comprehension questions that will help learners engage with the text while reinforcing what is learnt. Grammar units are intended to raise students' levels of proficiency by making them more accurate, intelligible and, hence, confident when speaking and writing in English. The section on communication skills includes topics on some useful oral and written communication skills that are relevant to their needs as students and later in their professional life as well.

Cover Design: Jyothsna PS

www.orientblackswan.com

₹ 100.00

ISBN: 978-93-86689-01-6

9 789386 689016

Orient BlackSwan

Prelude

A Textbook for College Students

A Compulsory English Textbook for first-year BCom and BSc/ BSc (IT)/BCA (Science) students at Gondwana University, Gadchiroli, prepared as per the Choice-Based Credit System (CBCS) guidelines of the University Grants Commission (UGC).

Board of Editors

Chief Editor

Dr Shriram G. Gahane
Adarsh Arts and Commerce College, Desaiganj (Wadsa)

Members

Dr Nikita Mishra
G. W. College, Nagbhid

Prof. Immanuel Kondra
Janata College, Chandrapur

Dr Amol Raut
Yashoda Girls' College, Nagpur

Dr Savita Deogirkar
V. M. V. College, Nagpur

Prof. S. Venkataramana
Shivaji College, Rajura

Orient BlackSwan

Prelude: A Textbook for College Students

ORIENT BLACKSWAN PRIVATE LIMITED

Registered Office
3-6-752 Himayatnagar, Hyderabad 500 029, Telangana, India
Email: centraloffice@orientblackswan.com

Other Offices
Bangalore, Bhopal, Chennai, Guwahati, Hyderabad, Jaipur, Kolkata, Lucknow, Mumbai, New Delhi, Noida, Patna, Vijayawada

© Orient Blackswan Private Limited 2017

First Published 2017

ISBN 978-93-86689-01-6

Typeset in Minion Pro 10/12.5 by
Bookcraft Publishing Services (I) Pvt Ltd, Chennai

025692

20062017

Printed at
Navya Printers
Hyderabad 500 013

Published by
Orient Blackswan Private Limited
3-6-752 Himayatnagar, Hyderabad 500 029, Telangana, India
Email: info@orientblackswan.com

Contents

Preface *vii*

SEMESTER I:

Prose

1. The Homecoming
Rabindranath Tagore 2
2. Playing the English Gentleman
M. K. Gandhi 10
3. Prospects of Democracy in India
Dr B. R. Ambedkar 14
4. Indra Nooyi: A Corporate Giant 20

Poetry

5. The Village Schoolmaster
Oliver Goldsmith 26
6. If—
Rudyard Kipling 28
7. My Grandmother's House
Kamala Das 31

Grammar and Communication Skills

8. Articles 34
9. Prepositions 39
10. Tenses 42
11. Synonyms and Antonyms 55
12. Correction of Sentences 60
13. Paragraph Writing 71
14. Introduction to Soft Skills 82